

Szatmári Imre

Árpád-kori templom és temető**Nagyszénás 2. sz. lelőhelyén**

A Nagyszénás 1. sz. lelőhelyen – a középkori Szénásegyház feltételezett területén – még 1994-ben végeztünk ásatást.¹ A község belterületétől DK-re eső 2. sz. lelőhelyen is ekkor azonosítottunk egy Árpád-kori eredetű templomhelyet a Dózsa-erdőben. Ennek feltárására 1999 szeptemberében került sor. Mindkét ásatás a települési önkormányzat támogatásával valósulhatott meg.²

A Dózsa-erdőben lévő Székács-majortól keletre eső 2. sz. lelőhelyen az ásatást megelőzően végzett helyszíni szemlék terepbejárásain meghatároztuk az Árpád-kori falu nagyjából körvonalazható kiterjedését, illetve templomának és temetőjének pontos helyét (1. kép). A megfigyelések szerint a település nem érte meg a késő középkort. Tekintve azonban, hogy a terület legnagyobb részét ma is erdő borítja, az egykori település kiterjedésének pontos körvonalazása lehetetlen.

A jelenlegi adatok alapján feltételezhető, hogy a templommal rendelkező faluhoz tartozó lelőhely kiterjedése kb. 400 × 300 méter, s főként arra az északkelet-délnyugati irányú partos vonulatra terjedt ki, amely a mai Dózsa-erdőben szabad szemmel is kitűnően követhető. Ez a kiemelkedés a régi Mágocs-ér medrétől és annak itt nagyon széles, mély fekvésű árterületétől délebbre követi a vízmeder irányát. Felszínét kisebb-nagyobb kiemelkedések teszik változatossá (2. kép).

Az 1950-es években az erdőben katonaság állomásozott, s lövészárkok ásása közben embercsontok kerültek elő. Az 1970-es évek közepén a területen erdőirtást végeztek, s közben a templomhelyen újból rengeteg embercsont és téglakerült a felszínre. A következő években ismét fásítottak, a talajt pedig elegyengették. Az 1980-as évek elején néhány tégladarab és embercsont került ugyaninnen az orosházi múzeumba. 1998-ban és 1999 nyarán Gyenge Antal, Kulcsár László és Rózsa Gábor a templomhelyen szisztematikus fúrásokat végzett az alapfalak felkutatására, de biztos eredményekre nem jutottak.³

Az ásatásra 1999. szeptember 15-e és október 28-a között került sor.⁴ Elsődlegesen a templomra vonatkozó adatokat szerettük volna bővíteni, megismerni az épü-

Church and cemetery from the Árpadian Era at the site Nagyszénás no. 2.

Imre Szatmári

At site Nagyszénás no. 1, the supposed location of the medieval Szénásegyház, excavations were conducted in 1994.¹ The same year we identified the site of a church from the Árpadian Era at site no. 2 in the Dózsa forest, SE of the centre of the village. This site was unearthed in September 1999. Both excavations were supported by the self-government of the village.²

During the field walkings preceding the excavations at site no. 2, we determined the approximate extension of the village from the Árpadian Era and the exact location of its church and cemetery east of the Székács farm in the Dózsa forest (Fig. 1). As it could be observed, the settlement did not survive until the Late Middle Ages. The exact determination of the extent of the settlement is, however, impossible since the area is mostly covered with forest.

It can be supposed from the collected data that the site of the village with the church occupied a territory of 400 × 400 m and most of it extended on the north-east – south-west directed hill, which can be followed with bare eyes even to date in the Dózsa forest. This mound follows the watercourse south of the former Mágocs-brook and its flood plain, which was very wide and deep at this point. The surface is spotted with smaller and larger elevations. (Fig. 2).

Military units were stationed in the forest in the 1950's and human bones were found during the digging of military trenches. In the middle of the 1970's trees were felled in the territory, and, again, many human bones and bricks were brought to the surface at the site of the church. The following years reforestation started and the surface was levelled. At the beginning of the 1980's, some bricks and animal bones were taken from the same site to the museum in Orosháza. Antal Gyenge, László Kulcsár and Gábor Rózsa took bore probes at the site of the church in 1998 and the summer of 1999 to find the foundation, but they could not gather authentic evidences.³

The excavations were conducted between 15. September and 28. October 1999.⁴ The main purpose was to enrich the data on the church, to find out its ground plan

1 RégFüz Ser. I. 48 (1997) 85, 122. sz.

2 Az ásatási eredmények részletes feldolgozásai nyomtatásban is megjelentek: SZATMÁRI 1996a; SZATMÁRI 2000. – Az 1999. évi ásatás alábbi rövidített összefoglalása a Régészeti Füzetek megújult új sorozata, a Régészeti Kutatások Magyarországon című kiadvány szerkesztő bizottságának javaslata alapján készült el.

3 GYENGE-KULCSÁR 2000.

4 Ásatási jelentés és dokumentáció: MNM RégAd XLVI. 270/1999, XXVIII. 229/2000; MMM RégAd 2314-2000, 2315-2000; SzKJM RégAd 155/2000. Fotónegatívok: MMM fotótára, ltsz. 61662-61877, diapozitívok ugyanott, 24479-24655. Ltsz. alatt. A leletanyag: SzKJM régészeti gyűjteménye, Ltsz. 99.1.1-99.1.101.

1 RégFüz Ser. I. 48 (1997) 85, 122. sz.

2 The detailed analyses of the excavation results have been published: SZATMÁRI 1996a; SZATMÁRI 2000. – The present short summary of the excavations of 1999 was prepared on the proposal of the editors of the periodical Régészeti Kutatások Magyarországon, the renewed series of Régészeti Füzetek.

3 GYENGE-KULCSÁR 2000.

4 Excavation report and documentation: HNM Archaeological Archives XLVI. 270/1999, XXVIII. 229/2000; HNM Archaeological Archives 2314-2000, 2315-2000; SzKJM Archaeological Archives 155/2000. Photo negatives: HNM Photo Archives: Inv. no: 61662-61877, slides also there, inv. no: 24479-24655. Find material: SzKJM archaeological collection, inv. no. 99.1.1-99.1.101.

let alaprajzát, alapozástechnikáját, de a templom körüli temető sírjai közül is minél több feltárását terveztük.

A szelvények kitűzésénél a felszíni jelenségeket vet-tük alapul. Először négy szelvényt jelöltünk ki, a négy fő égtájnak megfelelően. A négy szelvény közös sarka volt az ásatás bemérési és szintezési alappontja. Munkánk során a körsíkon 64-es beosztású tájolót használtunk, mint eddig mindegyik ásatásunk alkalmával.⁵ Összesen kilenc szelvényt nyitottunk, melyekben előkerültek a templom feketéssárga illetve sárgásfekete földből vékony rétegekben döngölt alapfalának megmaradt részletei. A templom körüli temetőből 30 sírt tártunk fel (3. kép).

A megmaradt alapfalak egy nagyméretű, U alakú területet zártak körül, a keleti oldal azonban teljesen nyitott volt. Az alapozással több helyen korábbi sírokat vágtak át. A nyugati zárófal belső oldalán egy másik, azzal párhuzamosan futó, de kevésbé döngölt alapozás is előkerült. Ez csak karzathoz tartozhatott. Az alapfalak és sírok értelmezésére, illetve az egyes jelenségek magyarázatához több metszetet készítettünk.

Az így gyűjtött összes adat értékelésével arra a következtetésre jutottunk, hogy az előkerült alapozások egy olyan Árpád-kori templom nyugati végéhez tartoztak, ahol a nyugati zárófal belső oldalán karzattartó alapozás is helyet kapott. Nem találtunk viszont közvetlen magyarázatot arra, hogy a megmaradt északi és déli alapfalnak a keleti irányban miért nem maradt meg a folytatása, s hogy az eredeti épület pontosan hogyan helyezkedett el. A választ az előkerült alapozások minden apró részletre kiterjedő értékelése, a feltárt sírok elhelyezkedése, a terület domborzati viszonyai, az ásatási megfigyelések átfogó elemzése, valamint a hasonló korú és hasonló jellegű középkori templomok jellemzőinek összevetése útján kaphatjuk meg.

Ezek segítségével az eredeti templom kiterjedése a mai, meglehetősen korlátozott ismereteink ellenére is rekonstruálható. Feltételezhető, hogy az eredetileg sekély alapozású épülethez tartozó alapfalak eltűnése a lelőhely kiemelkedésének jelentős kopásával magyarázható. Csak így értelmezhető, hogy az egykori épület első építési periódusából napjainkra semmi sem maradt meg. Az ásatás alkalmával előkerült alapfalak tehát a **templom bővítményével** azonosíthatók. Ez a magyarázata annak is, hogy az utólagos alapozással korábbi sírokat bolygattak meg (4. kép).

Az épület U alakú bővítményét tehát csak az első – napjainkra már teljesen elpusztult – templom nyugati végéhez toldhatták. Az eredeti nyugati zárófalat minden bizonnyal teljesen lebontották, a két nyugati sarok

and the foundation technology. Besides, we planned to unearth as many graves in the churchyard as possible.

The cuttings were located according to the surface features. The work started in four cuttings oriented according to the cardinal directions. The joint corner of the four cuttings served as the '0' point for the horizontal and vertical measurements. We used a compass of 64 units, similarly to the former excavations we conducted.⁵ Altogether 9 cuttings were opened, where the surviving fragments of the thin, rammed foundation wall of the church were uncovered in the blackish yellow and yellowish black ground. Thirty graves were unearthed in the churchyard. (Fig. 3)

The surviving foundation walls enclosed a U-shaped territory, which was open in the east. The foundation intersected several earlier graves. Another less rammed foundation was also found running parallelly to the inside of the western closing wall. This could belong to the choir. Several cross-sections were made to help the interpretation of the foundation walls, the graves and the various phenomena.

The analyses of these data led to the conclusion that the foundations belonged to the western end of a church from the Árpadian Era, where the foundation of the props of the choir was laid along the inner side of the western closing wall. We could not find, however, a direct explanation to the phenomenon why the continuation of the surviving northern and southern foundation walls were missing towards west and how the original building was exactly positioned. These questions can be answered by the very detailed evaluation of the unearthed foundations, the location of the graves, the terrain of the area and the excavation observations, and their comparison to the characteristics of medieval churches of similar features from the same period.

With the help of the above method the original extent of the church can be reconstructed even from the limited data we have. The disappearance of the foundation walls from the originally shallow foundation trenches can probably be explained by the significant denudation of the hill. This is the only way we can explain the fact that nothing has survived from the first construction period of the building. The foundation walls we uncovered belonged to the **enlargement of the church**. This also explains why the secondary foundation disturbed graves (Fig. 4).

The U-shaped enlargement of the building must have been added to the western end of the first church that has perished. The original western closing wall was probably totally pulled down, while the northern and south-

5 Ezt azért szükséges rögzíteni, mert legutóbb felbukkantak a kereskedelembe a 60-as beosztású, küllemre a 64-es osztásúakkal teljesen megegyező tájolók is, így az alábbiakban megadott tájolási adatok értelmezése nem lenne egyértelmű. Az általunk használt tájolón: É = 32°; Ny = 48°; D = 0/64°; K = 16°.

5 It is necessary to note it, since new compasses have appeared in the shops with 60 units, which exactly match the ones with 64 units in their appearance. Without this knowledge the following orientation data would be difficult to understand. On our compass: N = 32°; W = 48°; S = 0/64°; E = 16°.

helyén pedig bekötötték az új épületrész északi és déli falát. Ez az átalakítás jelentette a templom második építési periódusát. A épület bővítésével egyidejűleg, de attól mindenképpen különálló építési szakaszban készülhetett el a karzatot tartó alapfal. Az ennek alapozási árkával átvágott 5. sír és a 28. sz. téglasír a templom korai, első periódusa idejéből való lehet, éppen úgy, mint a bővítmény főfala mentén a 6-7., 27. és 30. sír is.

Ezek szerint az első építési periódusban egyhajós, valószínűleg félköríves szentélyű templomot építettek, melynek mérete meglehetősen kicsiny lehetett. Szentélye patkóívesen is záródhatott. Falaiból vagy alapozásából semmi sem maradt meg napjainkra. A templom körüli temető sírjainak és az épület későbbi bővítményének elhelyezkedése alapján az eredeti templom hossza nem érte el még a 9 métert sem, szélessége pedig 6-6,5 méter körül mozoghatott. Alapfalainak szélessége, ha az közelített a bővítmény alapfalainak értékéhez, átlagosan 100-125 cm lehetett. Tájolásának, ugyancsak a bővítmény elhelyezkedéséből következően, ÉK 20'-DNy 52'-nak kellett lennie, vagyis a szentélye 4'-sal tért el a keleti iránytól észak felé (4. kép; 5. kép 5).

A második építési periódusban a lebontott nyugati zárófal vonalához illesztve új, átlagosan 5,30 méter hosszú bővítményt építettek fel. A templom teljes hossza ekkor meghaladhatta a 13 métert. A nyugati bővítmény alapozásának külső szélessége a két különböző építési periódushoz tartozó falrészek csatlakozásánál 6,65 méter, az új nyugati sarkoknál pedig 6,10 méter volt. Az új alapfalak szélességei a hosszanti és a nyugati falszakaszokon eltértek egymástól. Az északi és a déli alapfal szélessége 95-105 cm között mozgott, a nyugati zárófal viszont ennél szélesebb, 130-135 cm volt. Az újonnan épített nyugati zárófal belső szélétől mindössze 85-110 cm-re előkerült karzattartó-alapozás szélességét 80-95 centiméternek mértük. Ennek két vége önállóan, lekerekített formában záródott, hasonlóan a bővítmény északi és déli fala keleti végéhez. A karzattartó-alapozás déli harmadának keleti oldalán talált alapozástömb alapterülete mindössze 65 × 70 cm lehetett (4. kép; 5. kép 5).

A megmaradt alapfalak mélységadatainak egybevetése mutatja, hogy a bővítmény alapozásának mélységeiben – a szélességéhez hasonlóan – kisebb eltérések érvényesültek. A bemérési és szintezési alapon tunkhoz viszonyítva a főfalak alapozásának teteje az északi falnál 50 és 64 cm közötti, a nyugati falnál 57 és 89 cm közötti, a déli falnál pedig 44 és 86 cm közötti mélységben került elő. A főfal alapozásának mélysége szintén ingadozó volt, az értékek 81 és 114 cm között mozogtak. Jól látszik, hogy míg a nyugati és északi fal alapozása nagyjából hasonló mélységadatokat mutat, addig a déli falat átlagosan 15-20 cm-rel sekélyebbre alapozták (6. kép).

A karzattartó alapozás tetejét 56 és 93 cm közötti mélységben találtuk meg, az alját viszont az északi végének nyugati oldalán 111 cm-nek, az A-A' metszet vo-

ern walls of the new buildings were joined to the old ones at the two western corners. This reconstruction was the second construction period of the church. Parallely to the enlargement of the building, but certainly in a separate construction stage, the foundation wall of the choir was laid. Grave no. 5 and the brick grave no. 28 intersected by the foundation trench probably came from the early, first phase of the church similarly to graves 6-7, 27 and 30 along the main wall of the enlargement.

Accordingly, the church probably had a single nave and a semicircular shrine in the first construction period, and it must have been rather small. The shrine could close in a horse-shoe shape as well. Nothing has survived from its wall or foundation. Judged from the position of the graves in the churchyard and the later enlargement, the original church could not be even as long as 9 m, its width could be between 6-6.5 m. The width of the foundation walls, if it was similar to that of the enlargement, could be 100-125 cm in average. Its orientation, derived from the position of the enlargement, had to be NE 20' – SW 52', which means that the shrine diverged from E to N by 4' (Fig. 4; Fig. 5. 5).

In the second construction period, a new enlargement was added aligned to the pulled down western closing wall in a length of 5.30 m in average. With this enlargement, the entire length of the church surpassed 13 m. The outer width of the foundation of the enlargement was 6.65 m at the joining of the wall sections of the two construction periods and 6.10 m at the new western corner. The widths of the new foundation walls were different in the western and the longitudinal wall sections. The width of the northern and the southern foundation walls varied between 95 and 105 cm, while that of the western closing wall was larger: 130-135 cm. The foundation of the choir added in the second construction period was found only 85-110 cm from the inner edge of the western closing wall. Its width measured 80-95 cm. It ended separately in a rounded shape on both sides, similarly to the eastern ends of the northern and southern walls of the enlargement. The ground plan of the foundation block found at the eastern side of the southern third of the foundation of the choir could be no larger than 65 × 70 cm (Fig. 4; Fig. 5. 5).

The comparison of the depth data of the surviving foundation walls shows that small divergences existed in the depth of the foundation walls of the enlargement, similarly to the width data. Measured from the '0' point, the tops of the main walls appeared between 50-64 cm at the northern wall, 57 and 89 cm at the western wall and 44 and 86 cm at the southern wall. The depth of the foundation of the main wall also varied between 81 and 114 cm. It is clearly visible that while the depth data are approximately identical at the western and northern foundations, the southern wall was laid in a trench 15-20 cm shallower than the former ones. (Fig. 6).

The top of the foundation of the choir was found in the depth between 56 and 93 cm, while the bottom appeared in the depth of 111 cm in the western side of the

nalában 112 cm-nek, a J-J' metszetben 120 cm-nek, a K-K' metszetben 118 cm-nek, az L-L' és az M-M' metszetben pedig egyformán 119 cm-nek mérhettük. A karzattartót támasztó belső alapozás tetejét a 3. és 8. szelvény közti tanúfal helyén 56 cm-es, alját pedig a K-K' metszetben 103 cm-es szinten érték el (6-7. kép).

Ebből az is látható, hogy míg a főfalak alapozásának mélysége 81 és 119 cm között mozgott, átlagosan pedig 100-104 cm volt, addig a karzattartó-alapozás ennél 15-20 cm-rel mélyebb, 111-120 cm volt, s többnyire 118-120 cm körül mozgott. A támasztó alapozás mélysége a főfalakéhoz hasonló értéket képviselt.

Az alapozások mélységeinek eltérései mellett az alapozástechnikára, a háromféle döngölt alapozás összetételének összehasonlítására külön is ki kell térni. A vizsgálat alapját a főfalak esetében az A-A', F-F', G-G', M-M', N-N', O-O', P-P', R-R' és S-S' metszet, a karzattartó esetében az A-A', J-J', K-K', L-L' és az M-M', a támasztó-alapozás vonatkozásában pedig a K-K' metszet jelenti (7-8. kép). Az összehasonlítás eredménye bizonyítja, hogy az egyes alapozások (a főfal, a karzattartó és a kiegészítő alapozás) összetételének, rétegződésének különbsége egyértelmű.

Az alapozási rétegek elemzése azt is megmutatja, hogy a metszetekkel vizsgált helyeken a főfalakból mindössze 27-46 cm mélységű részek maradtak meg napjainkra. A bővítmény alapozása legépebben valószínűleg a nyugati zárófalnak az északnyugati sarokhoz legközelebb eső részén maradhatott meg, mivel itt az alapozás tetejét 57 cm, alját pedig 114 cm mélyen találtuk meg. Az alapozás mélysége ezen a ponton így elérte az 57 centimétert.

A bővítmény főfalainál mindenütt mélyebbre alapozták a karzattartó alapozását. Ennek is következménye lett, hogy a karzattartó alapozásából 38-62 cm mélységű részek, tehát a főfalak alapozásához képest még épebb alapozás-szakaszok maradtak meg. A karzattartó-alapozást támasztó kiegészítő alapozás megmaradt részlete 39 cm mélységű volt (K metszet).

Az alapozások megtalált fölső szintjéből kiindulva nem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy ez volt a valódi mélység, hiszen a döngölt alapozás eredeti tetejét sehol sem lehetett egyértelműen megállapítani. Csúpan feltételezzük, hogy az 5. és 8. szelvény területén a döngölt alapozás legfölső rétegeiben előbukkanó téglasorok (A, O, P metszet) már az eredeti alapozás tetejének közelségére utalhatnak. Ebben az esetben a templom bővítménye döngölt alapozásának mélysége átlagosan 50-60 cm körül mozgatható. Lehetséges azonban az is, hogy ennél jóval mélyebb volt eredetileg, hiszen a korabeli járósíntet sem lehetett már sehol megfigyelni. A templom második építési periódusának alapozása ráadásul átlagosan legalább 50-60 centiméterrel mélyebb lehetett az első periódus alapozásának legalsó részénél, a karzattartó alapozás mélysége pedig 15-20 cm-rel még ezt is meghaladta.

A napjainkig megmaradt és feltárt bővítmény alapozásainak értékelése összességében azt bizonyítja, hogy

northern end, 112 cm along section A - A', 120 cm along section J - J', 118 cm along section K - K' and 119 cm along sections L - L' and M - M'. The top of the inner foundation of the choir was found in the depth of 56 cm at the baulk between cuttings 3 and 8, while its bottom was reached in the depth of 103 cm in section K - K' (Fig. 6-7).

This shows that the foundation depth of the main walls varied between 81 and 119 cm, in average it was 100-104 cm deep. The foundation of the choir was deeper, 111-120 cm, mostly between 118 and 120 cm. The depth of the buttress foundation was similar to that of the main walls.

Beside the discrepancies in the depth values of the foundations, we also have to speak about the foundation technology, the comparison of the composition of the three types of rammed foundations. The analysis was based on cross-sections A-A', F-F', G-G', M-M', N-N', O-O', P-P', R-R' and S-S' for the main walls, cross-sections A-A', J-J', K-K', L-L' and M-M' for the choir and cross-section K - K' for the buttress foundation (Fig. 7-8). The result of the comparison proves that there were obvious differences in the composition and stratification of the various foundations (of the main wall, the choir and the buttress foundation).

The analysis of the foundation layers also demonstrates that fragments of a depth of 27-46 cm have survived from the main walls at the examined places. The foundation of the enlargement remained the most intact probably at the western closing wall where it was the closest to the north-western corner, since the top of the foundation was found here in the depth of 57 cm, the bottom in 114 cm. The depth of the foundation reached 57 cm at this point.

The foundation of the choir was always deeper than that of the main wall. In consequence, fragments of a depth of 38-62 cm, that is better preserved foundation sections survived from it. The buttress foundation completing the foundation of the choir was 39 cm deep where it survived (cross-section K).

Starting from the uncovered upper level of the foundations we cannot state with certainty that it represented the actual depth, since we could not unilaterally demonstrate the original top of the rammed foundation. It can only be supposed that the brick layers appearing in the uppermost layers of the rammed foundation in cuttings 5 and 8 (cross-sections A, O and P) hint at the proximity of the top of the original foundation. In this case, the depth of the rammed foundation of the enlargement of the church could be around 50-60 cm in average. It could, however, originally be much deeper, since we could not observe the contemporary floor level. What is more, the foundation of the second construction period of the church could be 50-60 cm deeper than the bottom of the foundation of the first period, while the foundation of the choir surpassed even this by 15-20 cm.

The evaluation of the surviving and unearthed foundations of the enlargement shows, on the whole, that,

a korabeli falusi templomok felületes építéséhez hasonlóan ezt az épületrészt is különösebb mértani igényesség nélkül toldották az első templomépülethez. Az eredeti épület a környék legkisebb temploma lehetett, de a bővítés utáni, 13 méter körüli hosszával sem tartozhatott a nagyobbak közé. A bizonytalansági tényezők nagy száma miatt azonban messzebb vezető megállapítások nem indokoltak. Ugyanígy nincs elegendő adat a szentély formájának vizsgálatához sem.

Érdemes viszont kitérni a karzattartó-alapozás összefüggéseire. Ilyen alapozás Békés megyében eddig mindössze öt falusi templomhelyen – a nagyszénási mellett még Kardoskúton,⁶ Kamuton,⁷ Örménykúton⁸ és Sarkadkeresztúron⁹ – került elő (5. kép 1–5). Elhelyezkedésüket tekintve mindegyik hasonlít egymáshoz annyiban, hogy a templom nyugati zárófalához egyformán igen közel voltak. Eltérés ugyanakkor, hogy közülük háromnál (Kardoskút, Örménykút, Sarkadkeresztúr) a karzattartó-alapozás két vége nem érte el a főfalak alapozását, míg a kamuti és a nagyszénási karzattartó alapozásai a templomhajó teljes szélességét átfogták. Örménykúton, Sarkadkeresztúron és Kamuton a karzattartókat az épületek első periódusaihoz alakították ki, Kardoskúton ez a teljesen újonnan épített második templom része volt, Nagyszénáson pedig az első templom bővítésével együtt készült el. Mindegyiknél megfigyelhető volt, hogy a karzattartó-alapozások elváltak és különböztek is a főfalak alapozásától. Ez nem jelent egyértelműen korszakbeli különbséget, viszont külön építési szakaszban való készítést mindenképpen.

A kamuti templom épületének a 12. században már állnia kellett,¹⁰ a décei akár Szent István uralkodása idején is felépülhetett,¹¹ a sarkadkeresztúri templomot talán a 11. század második felében vagy a 12. század elején építették,¹² a kardoskúti templom második periódusának építését pedig a 12. század végénél, illetve a 13. század elejénél korábbra nem tehetjük.¹³ Ez alapján a nagyszénási templom bővítése leginkább a 12. századra keltezhető, figyelembe véve, hogy az átépítés előtt jó ideig fennállhatott az eredeti templom is, melynek építése talán még a 11. századra határozható meg. Az Árpád-kori falusi templomok pontos keltezésének nehézségei közismertek, ugyanakkor a régió hasonló korú egyházi épületeinek korát az ásatók egységesen a 11–12. századra helyezték, ennél későbbre pedig egyetlen esetben sem.¹⁴

A keltezés pontosításához a hasonló templomokkal való összehasonlítás mellett a lelőhelyen, illetve az ása-

similarly to the superficial construction of the contemporary village churches, this building section was added to the first church building without any special geometrical demand. The original building must have been the smallest church in the region, and the enlarged one reaching a length of about 13 m could not belong among the large ones either. Due to the great number of uncertainty factors, however, more far-reaching conclusions do not seem to be justified. There are not enough data to determine the shape of the shrine, either.

It is worth, however discussing the connections of the choir foundation. Similar foundations were found only at four sites of village churches in Békés county beside Nagyszénás: at Kardoskút,⁶ Kamut,⁷ Örménykút⁸ and Sarkadkeresztúr⁹ (Fig. 5. 1–5). Regarding the position of the choir, it was very close to the western closing wall in each church. Nevertheless, in three cases (Kardoskút, Örménykút and Sarkadkeresztúr) the two ends of the foundation of the choir did not reach the foundation of the main walls, while the foundations of the choirs at Örménykút and Sarkadkeresztúr spanned the whole width of the nave. The choir was built in the first period at Örménykút, Sarkadkeresztúr and Kamut, while at Kardoskút it was part of the newly built second church. At Nagyszénás, it was constructed together with the enlargement of the first church. It could be observed in each church that the foundation of the choir was separated and also different from the foundation of the main wall. This does not necessarily mean a chronological divergence, but certainly implies that it was built in a separate construction phase.

The building of the Kamut church certainly stood in the 12th century,¹⁰ the one in Décsé could be built in Saint Stephen's time,¹¹ the Sarkadkeresztúr church was probably built in the second half of the 11th century or at the beginning of the 12th century,¹² while the second construction phase of the Kardoskút church cannot be dated from earlier than the end of the 12th century or the beginning of the 13th century.¹³ Accordingly, the enlargement of the Nagyszénás church can be dated, most probably, from the 12th century considering that the original church, the construction of which can be dated perhaps from the 11th century, must have functioned for some time before the reconstruction. It is well known that village churches from the Árpadian Era are difficult to date. Nevertheless, ecclesiastic buildings of the region from the same period are unanimously dated from the 11th–12th centuries and never from later.¹⁴

6 MÉR 1964, 6, 2. kép.

7 SZATMÁRI 1994–95, 43–47, 8. kép.

8 SZATMÁRI 1996b, 163, 176, 3. kép; SZATMÁRI 1999.

9 SZATMÁRI 1997, 349–352, 358, 363, 3. kép.

10 SZATMÁRI 1994–95, 49.

11 SZATMÁRI 1999.

12 SZATMÁRI 1997, 359.

13 MÉR 1964, 8.

14 SZATMÁRI 1996a, 41.

6 MÉR 1964, 6, fig. 2.

7 SZATMÁRI 1994–95, 43–47, fig. 8.

8 SZATMÁRI 1996b, 163, 176, fig. 3; SZATMÁRI 1999.

9 SZATMÁRI 1997, 349–352, 358, 363, fig. 3.

10 SZATMÁRI 1994–95, 49.

11 SZATMÁRI 1999.

12 SZATMÁRI 1997, 359.

13 MÉR 1964, 8.

14 SZATMÁRI 1996a, 41.

tás folyamán az egyes szelvényekből és a templom körüli temető sírjaiból előkerült leletek is segítséget nyújthatnak (10–12. kép). A Dózsa-erdőben azonban a temető sírjaiban feltárt tárgyakon kívül csak szórványként talált leletek fordultak elő.

Az előkerült leletek közé tartoznak az egyik lapjukon simított, másik lapjukon érdes felületű, pelyvával soványított, általában habarcsos téglák és tégladarabok. Egyik-másiknak a felületén ujjhúzás vagy más módon bemélyített vonal nyomát figyeltük meg, néhánynak a sarkán, a keskenyebbik, hosszanti élén, a végén vagy a lapján pedig ujjbenyomások helyei maradtak meg. Lekerekített sarkú, ívesre és ék alakúra faragott, illetve élszedett is előfordul. Egy téglát hosszában megfelezték, egy másiknak a nagyobbik lapján pedig kis testű, páros ujjú patás állat két lábnyomát lehet látni. Vannak olyanok is, amelyek habarcsos lapjukkal egymáshoz kötött állapotban maradtak meg, s valószínűleg a templom téglából épült falazására utalnak. A téglák eltérő méretekkel rendelkeztek. A kilenc szelvény területéről összesen 549 téglát és tégladarabot mértünk le, s ezeknek 73 féle méretét rögzítettük. Az egész téglák hossza 24,5–28 cm, szélessége 13–16 cm, vastagsága pedig 3,5–6 cm között mozgott. A legáltalánosabb téglaméret a 26–27 cm hosszú, 14–15 cm széles és a 4–5 cm vastagságú téglaké volt.

Az előkerült téglák mennyisége egyértelműen bizonyítja, hogy a templom falait téglából építették. A külön is megmunkált, faragott, élszedett darabok az épület egyes részeinek – például ajtó- és ablakkeret, falfelületek tagolása stb. – igényesebb kidolgozására utalnak. A pontosabb keltezésben azonban sem összességükben, sem darabonként nem adnak segítséget. Általános jellemzőik megfelelnek az Árpád-kori téglák alföldi kidolgozásának.

A cserépedény-töredékek között előfordulnak az Árpád-kori faluhelyeken tipikusnak mondható cserépbográcsokból származó oldaltöredékek, kerek függesztőlyukkal ellátott peremek, fazékoldalok s egy enyhén kihajló, lekerekített szélű, fedőhornyos fazékperem töredéke is (10. kép 4–12). Az egyik kifelé megvastagodó, de befelé ferdén levágott szélű bográcsperem alatt az edény nyakát függőleges körömbenyomkodások körbefutó sora díszítette (10. kép 10), egy fazékoldalon pedig sekélyen bemélyített párhuzamos árkok haladnak. Az egyik fazék oldaltöredékéből 2,5 cm átmérőjű orsókarikát faragtak ki (10. kép 4). Egy-egy edényoldal vagy perem kidolgozása, korongozása, anyaga, soványítása viszont már az Árpád-kor utáni időszak, a 14. század illetve a késő középkor felé mutat (10. kép 6–7). Bizonytalan a kora egy fenékdarabnak (10. kép 13).

Igen sok különböző méretű kovácsolt vasszeg került elő, szintén kivétel nélkül szórványként. Ezek is szokványosak, általában T-fejűek, ritkábban négyzetes, kúpos, esetleg nyomott gömb fejűek, négyszögletes szárúak. A középkoron belüli pontosabb keltezésük ezeknek sem lehetséges (11. kép 1–27).

A templom falainak egykori meszelését illetve díszítését bizonyítja az elvett, többnyire a különböző

Beside comparison with similar churches, the finds recovered from the site and from the cuttings and the graves of the churchyard during the excavations can help in a more exact dating (Figs 10–12). However, apart from the objects unearthed in the graves of the churchyards, only stray finds have been found in the Dózsa-forest.

The finds contained bricks and brick fragments, which were smoothed on one face and coarse on the other. The clay was tempered with chaff and they usually bear the remains of mortar. On the surface of some items the impression of a finger stroke or some kind of an impressed line could be observed, while finger impressions were preserved in the corners, the narrower longitudinal surfaces, at the end or on the faces of some other bricks. Some bricks had rounded corners, some were carved to an arched or wedge shape, a few items had faceted edges. A brick was longitudinally halved, and two prints of a small even-toed ungulate can be seen on the larger face of another one. Some bricks stayed glued together by mortar and suggest that the walls of the church were made of brick. The bricks were of different sizes. Altogether 549 bricks and brick fragments were measured from the nine cuttings and 73 different measurements were registered. The entire bricks were 24.5–28 cm long, 13–16 cm wide and 3.5–6 cm thick. The most common measurements were 26–27 cm in length, 14–15 cm in width and 4–5 cm in thickness.

The quantity of the recovered bricks unilaterally proves that the walls of the church were built of brick. The dressed, carefully carved, faceted items point to the more demanding elaboration of some parts of the building as e.g. the window and door frames, segmentation of the wall surfaces etc. They do not afford, however, a more exact dating either with their quantity or with their individual elaboration. Their general traits match those of the bricks used in the Hungarian Plain in the Árpadian Era.

Some of the pottery fragments are wall fragments of pottery cauldrons, rim with round suspension holes, pot walls and a fragment of a rounded pot rims grooved for the lid, which are characteristic elements in the villages in the Árpadian Era (Fig. 10. 4–12). The neck of a cauldron was ornamented by a row of vertical finger impressions running round under the outwards thickening and inwards obliquely cut rim (Fig. 10. 10). The wall of a pot was decorated by shallow parallel grooves. A spindle whorl of a diameter of 2.5 cm was carved from the wall fragment of a pot (Fig. 10. 4). The elaboration of some walls or rims, the use of a potter's wheel, the raw material and the tempering of some sherds suggest a period after the Árpadian Era, the 14th century or the late Middle Ages (Fig. 10. 6–7). The dating of a whetstone fragment is uncertain (Fig. 10. 13).

A large number of hammered iron nails was found in various sizes, all of them as stray finds. They are the common types usually with T-shaped, rarely rectangular, conical or pressed globular heads and quadrangular bodies. They cannot be dated more precisely within the Middle Ages (Fig. 11. 1–27).

gödrök betöltéséből előkerülő, néhány esetben viszont festés nyomait is megőrző vakolatdarabok. Az egyértelműen festett darabok közül az egyiket barnásvörös alapon barna színű, egyenes vonalú festés díszíti, a másikon világoskék alapon vörösbarna színű, feltehetően vonalas festés részlete látható, a harmadikat pedig az előző darab kék színével teljesen megegyező, világoskék festés borítja (10. kép 1–3). Ugyanígy a közeli Szénásegyháza, Kardoskút és Csabacsúd középkori temploma falait is festették. Szénásegyházán fehér és világoskék,¹⁵ míg Kardoskúton fehér és sárga színek fordultak elő,¹⁶ a csabacsúdi templomnál pedig az 5–10 cm széles sávban megmaradt festett vakolatmaradványokon vörös, piros, barna, sárga és zöld színeket használtak.¹⁷

A szórványként előkerült leletek közé sorolható a fentiekén kívül egy szabálytalan alakú bronzlemez töredékén (12. kép 2) kívül két darab, ezüsthuzalból készült S végű karika (12. kép 4–5) és egy 12. századi ezüstdénár is (12. kép 1). Az utóbbi három tárgy egyformán a kora Árpád-korra, a 11. illetve a 12. századra keltezhető, míg a többi – szórványként előkerült lelet – közelebbi keltezésre alkalmatlan.

A templom körüli temető sírjairól általánosságban elmondható, hogy bennük valamennyi csontváz háton fekvő, nyújtott helyzetben került elő (9. kép 1–4). Embertani vizsgálatokra még nem került sor. Tájolásuk DNy 48,5° (20. sír) és DNy 55° (1. sír) között változik. Az 1–3. sírnak a szélső értékeket megközelítő tájolása (DNy 53,5°, DNy 54°, DNy 55°) magyarázható azzal, hogy ezen a területen a sírhelyek kijelölését vélhetően az itt elhelyezkedő szentély félköríves fala is befolyásolta (3–4. kép; 9. kép 1). Legtöbb sír tájolása (a 30-ból 22 sírnál) DNy 50°–DNy 53° közé esett, ezen belül pedig 12 sír tájolása volt DNy 51° és DNy 52° közötti. Ezek az értékek kétségtelenül igen közeli egyezést mutatnak az egész templom tengelyének becsült DNy 52° tájolásával. Az ehhez egészen közeli értékeket összeszámolva azt látjuk, hogy a harminc sír közül 17 sírnek a tájolása esett a DNy 51° és a DNy 53° közé, s öt sír tájolása volt pontosan DNy 52°.

A sírok néhol – például a 6. szelvény területén – meglehetősen nagy sűrűségben kerültek elő, esetenként egymás fölötti rétegekben is (3. kép). Az egymásba ástott sírok a temető huzamos használatára utalnak. Ugyanakkor az ásatási megfigyelések és a lelőhely 20. századi történetéről szerzett információk alapján feltételezhetjük, hogy a temető sírjainak nagy része az eredeti felszín jelentős kopása és a különböző földmunkák miatt már teljesen elpusztult.

A feltárt harminc sír közül mindössze egyet (24. sír) találtunk teljesen bolygatatlan állapotban (9. kép 4). A sírgödrök vége és alja mindig lekerekített sarkú volt, a sír alját viszont nem mindig alakították pontosan vízszin-

The plaster fragments found sometimes in the fillings of pits prove that the walls of the church were white-washed or ornamented. Some of them preserved the traces of painting. One of the certainly painted fragments showed brown straight lines on a brownish red background, another one was the detail of a reddish brown linear painting on light blue, while a third one is painted in light blue, the same colour as the previous one (Fig. 10. 1–3). The walls of the medieval churches of the nearby Szénásegyháza, Kardoskút and Csabacsúd were also painted. White and light blue were found at Szénásegyháza,¹⁵ white and yellow at Kardoskút,¹⁶ while red, brown, yellow and green colours were applied on the plaster fragments found in 5–10 cm wide stripes at the church of Csabacsúd.¹⁷

The fragment of a bronze plaque of an irregular shape (Fig. 12. 2), two S-terminated rings made of silver wire (Fig. 12. 4–5) and a silver denar from the 12th century (Fig. 12. 1) were also found as stray finds. The latter three objects can be dated from the Árpadian Era, from the 11th and the 12th centuries, while the rest of the stray finds cannot be accurately dated.

In the graves of the churchyard all the skeletons were extended on the back (Fig. 9. 1–4). The anthropological analysis has not yet been made. They were oriented from SW 48,5° (grave no. 20) to SE 55° (grave no. 1). The orientation of graves nos 1–3 close to the extreme values can be explained by the fact that the position of the graves was influenced here by the semicircular ending of the shrine (Figs 3–4; Fig. 9. 1). The orientation of the majority of the graves (22 from the 30) was between SW 50° and SW 53° and 12 graves were oriented between SW 51° and SW 52°. These values are very close to the estimated orientation of the axis of the church to SW 52°. Counting the values close to this one we find that 17 of the thirty graves fell between SW 51° and SW 53° and five graves were oriented exactly to SW 52°.

At some places, e.g. in cutting 6, the graves were found in a relatively great density, sometimes in superposition as well (Fig. 3). The intersecting graves suggest that the cemetery was used for a long time. At the same time, the information on the history of the site in the 20th century and the excavation observations imply that many of the graves have perished due to denudation and various earthworks.

Only one of the excavated thirty graves (no. 24) was found in an intact condition (Fig. 9. 4). The ends and bottoms of the graves always had rounded corners, while the bottoms were not always strictly horizontal (grave no. 4). Bricks were placed in some graves (nos 15–18 and 22), and one was walled with bricks (grave no. 28). A few graves got into the area of the interior of the later

15 SZATMÁRI 1996a, 27.

16 MÉRI 1964, 7.

17 MRT 8 1989, 101.

15 SZATMÁRI 1996a, 27.

16 MÉRI 1964, 7.

17 MRT 8 1989, 101.

tesre (4. sír). Néhány sírba téglákat is raktak (15–18; 22. sír), egyet pedig téglával falaztak ki (28. sír). Egyik-másik sír a templom bővítését követően a későbbi templom belsejének területére (5; 28. sír), némelyik pedig részben az új alapfal alá került (6–7. sír), vagy éppen a bővítmény alapozásával elvágták (27; 30. sír). Ezek bizonyíthatóan az első periódus idejéhez köthetők (3–4. kép; 9. kép 2). Sajnos egyikben sem került elő keltező értékű lelet.

A sírok közül a 20. sírban sikerült famaradványokat megfigyelni, amely a korabeli koporsóhasználat nyomát bizonyítja. Koporsóra utal valószínűleg a 26. és 30. sírban kibontott alsó állkapocs helyzete is. A 23. sír gödre viszont annyira szűknek látszott, hogy valószínűleg koporsó sem férhetett el benne. A 21. sírban fekvő gyermek fejét a temetéskor feltámasztották. A sírok egyharmadában, összesen 10 sírban találtunk faszénmaradványokat (4; 7–8; 14–15; 19; 24–25; 28; 30. sír). Közülük négyben (8; 19; 24–25. sír) csak a sír alján fordultak elő, a többinél pedig a csontok fölött és egy esetben (30. sír) a csontok között is. Három sírban (7; 25; 30. sír) e faszénmaradványok a sír alján 1–2 cm vastag, összefüggő rétegben kerültek elő.

A temető feltárt sírjaiban nem sok leletre bukkanunk, s ezek között elenyésző a keltező értékű tárgy. A leletek közé kell sorolnunk a 18. és 28. sírban talált téglákat, a 9. sírban lévő bronztárgyat és a 13. sír két mellékletét, a vaskést és az érmet. Az előbbi a mellkas jobb oldalán, a gerincoszlop illetve a szegycsont mellett előkerült kerek, lapos bronzlemezről kalapált, 2 cm átmérőjű, csatkarikához hasonló tárgy, ugyancsak lapított bronzpecsekkel (12. kép 3), az utóbbi kettő pedig a bal könyök külső oldalánál, csaknem a könyök alatt elhelyezett ívelt hátú, rövid pengéjű, nyéltüskés vaskés (12. kép 6), és egy 12. századi ezüstdénár,¹⁸ az állkapocs belső oldalának elülső, középső részén. A kés éle mellett, a kés hosszában, egy sorban 22 db apró ólomszegecs sorakozott (12. kép 6). Ezek eredetileg nyilvánvalóan a kés bőrtokja két oldalának egymásra hajló szélét erősíthették össze.

A sírokból származó téglák méretei megegyeznek az ásatás területén szórványként előkerült, s vélhetően nagyjából a templom építőanyagával kapcsolatba hozható téglák méreteivel, de keltező értékük nem jelentős. A 9. sír csathoz hasonló karika-kapcsának (12. kép 3) formájáról az mondható, hogy nem elsősorban az Árpád-kori leleteket idézi, hanem inkább a 14. század irányába mutat.¹⁹ A 13. sír és az ebben előkerült,

church following the enlargement (graves 5 and 28), a few were found under the new foundation wall (graves nos. 6–7), while some others were intersected by the foundation of the enlargement (graves nos. 27 and 30). They can certainly be associated with the first period (Figs 3–4; Fig. 9. 2). Regrettably, none of them contained any find of dating force.

Wooden remains could be observed in grave no. 20, which attests to the use of a coffin. The position of the jaws in graves nos. 26 and 30 also hint at coffins. The shaft of grave no. 23, at the same time, seems to be so narrow, that no coffin could be lowered in it. The head of the child buried in grave no. 21 was propped up at the burial. One third of the graves, altogether 10 graves, contained charcoal pieces (graves nos. 4; 7–8; 14–15, 19, 24–25; 28; 30). They lay only on the bottom of the grave in four cases (grave nos. 8, 9, 24–25), while in the rest of the graves they were found above the bones or, in one case, between the bones as well (grave no. 30). In three graves (nos. 7, 25, 30), the charcoal pieces composed a coherent 1–2 cm thick layer at the bottom of the graves.

There were not many finds in the graves of the churchyard, and there were only a few that had a dating force. The bricks found in graves nos. 18 and 28, the bronze objects in grave 19 and the iron knife and the coin in grave no. 13 can be grouped among the finds. An object resembling a buckle ring was found together with the flattened bronze tongue on the right side of the chest, next to the vertebral column and the chest bone. It was hammered from a flat bronze sheet and measured 2 cm in diameter (Fig. 12. 5). The tanged iron knife with an arched back and a short blade (Fig. 12. 6) was found just outside the left elbow, nearly under it, while the silver denar from the 12th century¹⁸ lay on the frontal central part of the inner side of the jaw. Twenty-two tiny lead rivets lay in a row beside the edge of the knife (Fig. 12. 6). They probably fixed the overlapping edges of the two sides if the leather sheath of the knife.

The measurements of the bricks found in the graves matched those found as stray finds, which can probably be associated with the building material of the church, but they do not have a significant dating force. Concerning the ring-clasp similar to the buckle found in grave 9 (Fig. 12. 3) it can be said that it does not resemble the finds from the Árpadian Era, rather points to the 14th century.¹⁹ Grave no. 13 and the knife in a

18 HUSZÁR 1979, No. 139.

19 A jelentősebb központokhoz köthető, hasonló formájú, de igen igényes kivitelű ékszerek a felső társadalmi rétegek divatjából körülbelül a 14. századdal ugyan már eltűntek (Kovács 1998, 227–231, 140. a–b. kép), viszont e viseletnek s ékszerfajtnak a falusi használatban való elterjedése minden bizonnyal csak ekkor vehette kezdetét. Formáját tekintve nagyjából hasonló lehetett a nagyszénási tárgyhoz az is, amelyet a múlt század végén Varga Antal talált a hódmezővásárhelyi kútvölgyi dűlőben (VARGA 1894, 137, 5. ábra, 138).

18 HUSZÁR 1979, No. 139.

19 The jewellery of a similar shape but higher quality, associated with greater centres, disappeared from the fashion of higher social layers in the 14th century (Kovács 1998, 227–231, fig. 140. a–b.), but, parallelly, the wearing of this jewellery type could appear in villages at the same time. The item found by Antal Varga in the Kútvölgyi lane at Hódmezővásárhely must have been morphologically similar to the Nagyszénás object (VARGA 1894, 137, fig. 5., 138).

bőrtokba helyezett vaskés (12. kép 6) korát ugyanakkor a halott szájban előkerült 12. századi érem határozza meg. A sírleleteket a keltezés szempontjából a szórványként előkerült tárgyak közül mindössze a másik 12. századi érem, a két – 11–12. századra keltezhető – S végű karika és a valószínűleg 13. századi vakolatdarabok egészítik ki.

A feltárt sírok számának növelésével – például a sírokban előforduló pénzek növekvő számával – bizonyára lehetőségünk nyílna nemcsak egy-egy sír, hanem talán a templom keltezésének pontosítására is, hiszen a sírokat nyilvánvalóan a már álló, vagyis létező templom falaihoz igazították. Az eddigi adatok egymást erősítve is igazolják azonban, hogy a 11–12. századi építésű templomot a 12–13. században építhették át, viszont a középkori oklevelekben előforduló falunevek egyikével sem azonosítható település a 14. század körül már néptelenné vált.²⁰

leather sheath found in this grave (Fig. 12. 6) can be dated from the coin placed in the mouth of the dead. The grave finds are completed from the respect of dating by the other coin from the 12th century, the two S-terminated rings from the 11th–12th centuries and the plaster fragments probably from the 13th century, all of them found as stray finds.

With the increasing the number of the unearthed graves, for example with the growing number of coins recovered from graves, it might be possible to date more exactly not only the individual graves but perhaps also the church, since the graves were obviously adjusted to the existing walls of the church. Nevertheless, the data confirm that the church built in the 11th–12th centuries was reconstructed in the 12th–13th centuries, but the settlement, which cannot be identified with any of the village names mentioned in medieval documents, became depopulated already around the 14th century.²⁰

20 Ezúton is megköszönöm Czeglédi Mihály, Gábor Gabriella, Gyenge Antal, Juhász Irén, Kocsor Julianna, Kulcsár László, Rózsa Zoltán önzetlen segítségét. Az újraserkesztett képek technikai megjelenítéséért Kékegyi Dorottyanak tartozunk köszönettel.

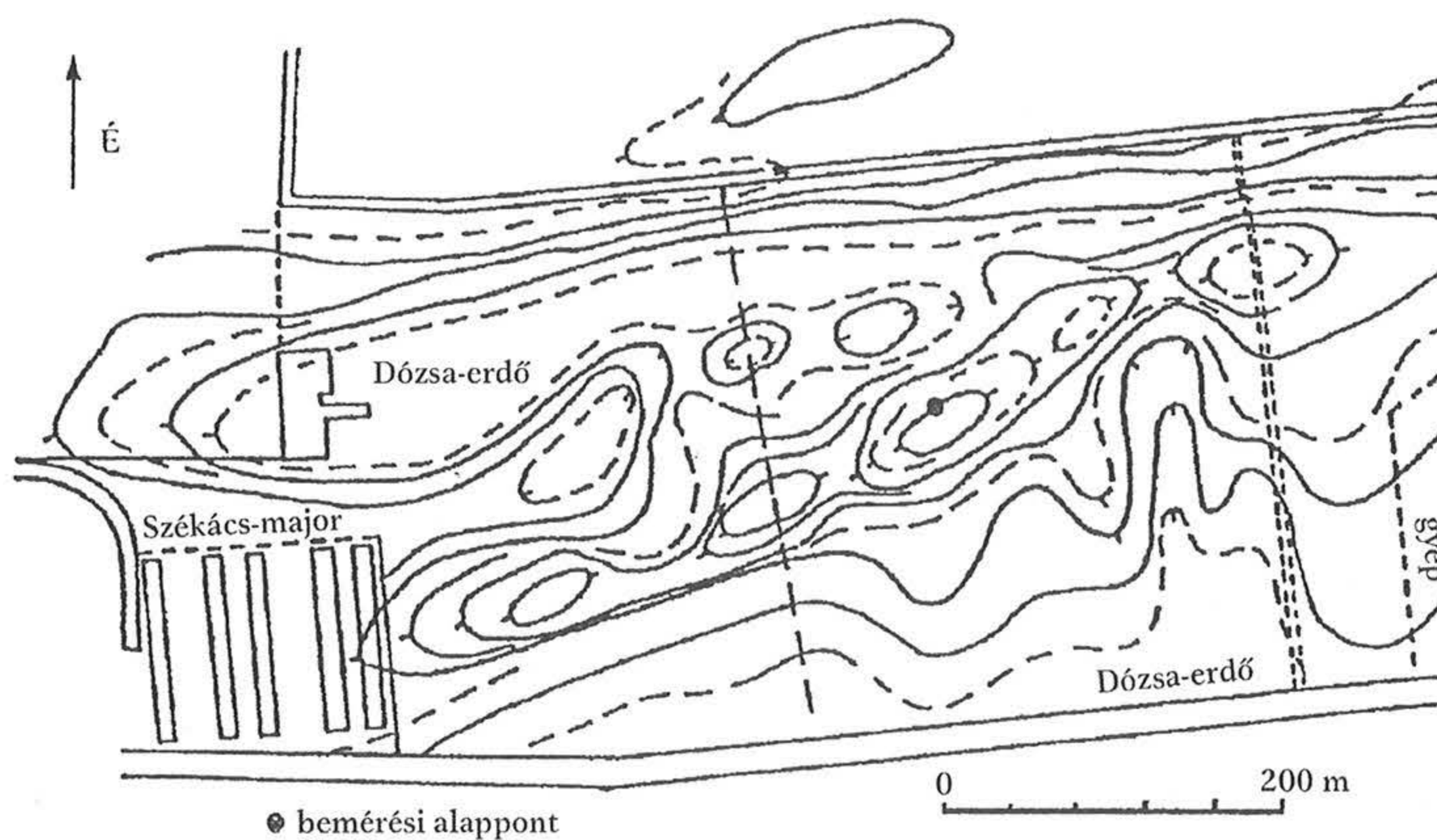
20 Here I would like to thank Mihály Czeglédi, Gabriella Gábor, Antal Gyenge, Irén Juhász, Julianna Kocsor, László Kulcsár, Zoltán Rózsa for their help. For the technical execution of the reconstructed figures we owe thanks to Dorottya Kékegyi.

Irodalom • References

- HUSZÁR 1979 L. HUSZÁR: Münzkatalog Ungarn. Budapest 1979.
 KOVÁCS 1998 É. KOVÁCS: Species Modus Ordo. Budapest 1998.
 GYENGE-KULCSÁR 2000 GYENGE-KULCSÁR L.: Nagyszénás 2. sz. lelőhely régészeti feltárást megelőző talajszondázása. In: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 7. Nagyszénás 2000, 129–158.
 MÉRI 1964 MÉRI I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. [Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskut]. Budapest 1964.
 MRT 8 JANKOVICH BÉSAN D.-MAKKAY J.-SZŐKE B. M.: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. [The Archaeological Topography of Békés County, the Szarvas district IV/2]. (Szerk.: Makkay J.) Budapest 1989.
 SZATMÁRI 1994–95 SZATMÁRI I.: Árpád-kori templomok Kamuton. [Árpádenzeitliche Kirchen in Kamut]. ArchÉrt 121–122 (1994–95) 37–56.
 SZATMÁRI 1996a SZATMÁRI I.: A középkori Szénásegyház nyomában. In: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 4. (Szerk.: Czeglédi M.) Nagyszénás 1996, 7–97.
 SZATMÁRI 1996b SZATMÁRI I.: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. [Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décse]. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. (Szerk.: Wolf M., Révész L.) Miskolc 1996, 162–186.
 SZATMÁRI 1997 SZATMÁRI I.: Árpád-kori templom Sarkadkeresztúron. [Arpadenzeitliche Kirche in Sarkadkeresztúr]. MFMÉ-StudArch III (1997) 345–379.
 SZATMÁRI 1999 SZATMÁRI I.: A középkori Décse temploma és temetője. Kézirat, 1999.
 SZATMÁRI 2000 SZATMÁRI I.: Újabb ásatások Nagyszénáson. Árpád-kori település temploma és temetője a Dózsa-erdőben. In: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 7. Nagyszénás 2000, 5–128.
 VARGA 1894 VARGA A.: A hódmezővásárhelyi ásatásokról. ArchÉrt XIV (1894) 135–140.

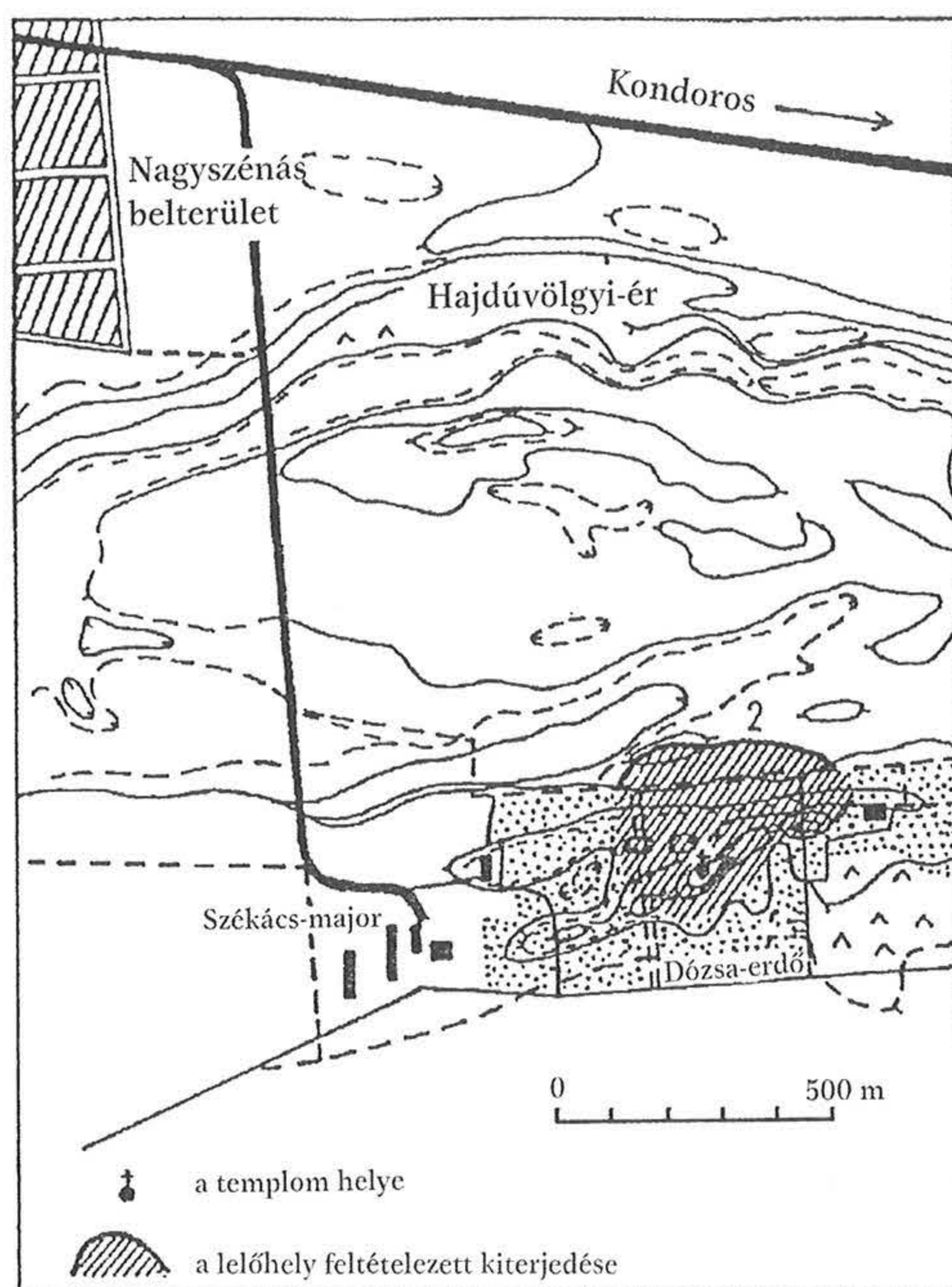
Rövidítés jegyzék • Abbreviations

- ArchÉrt Archaeologiai Értesítő, Budapest
 Ltsz. Leltári szám – *Inventory number*
 MFMÉ-StudArch A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica*, Szeged
 MNM RégAd Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest
 MMM Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
 MMM RégAd Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Adattára, Békéscsaba
 RégFüz Régészeti Füzetek, Budapest
 SzKJM Szántó Kovács János Múzeum, Orosháza
 SzKJM RégAd Szántó Kovács János Múzeum Régészeti Adattára, Orosháza

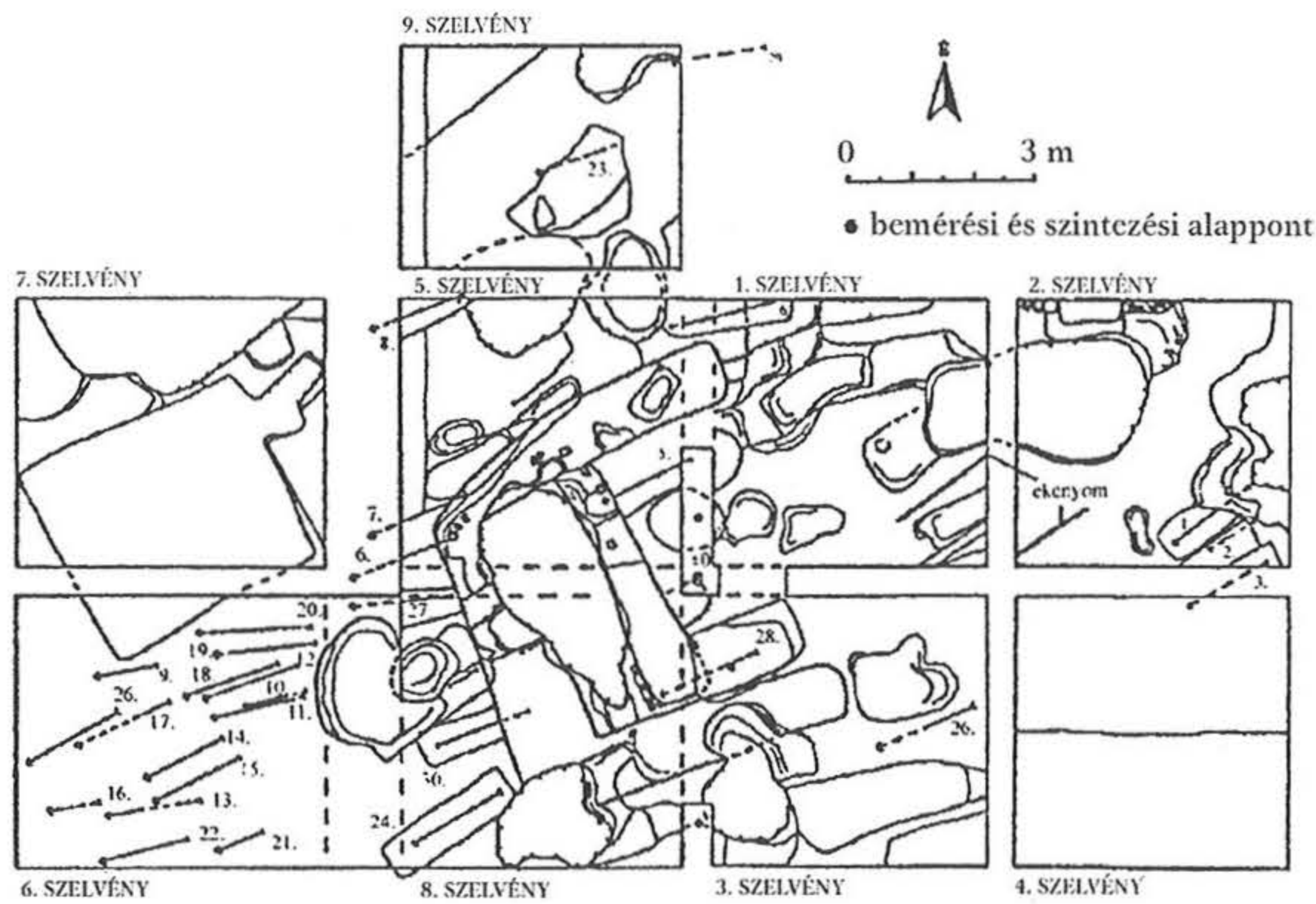
1. kép: Nagyszénás 2. lelőhely, Dózsa-erdő. A lelőhely és környezete. Helyszínrajz, 1999.

Fig. 1: Nagyszénás site 2, Dózsa forest. The plan of the site and its environs. 1999.

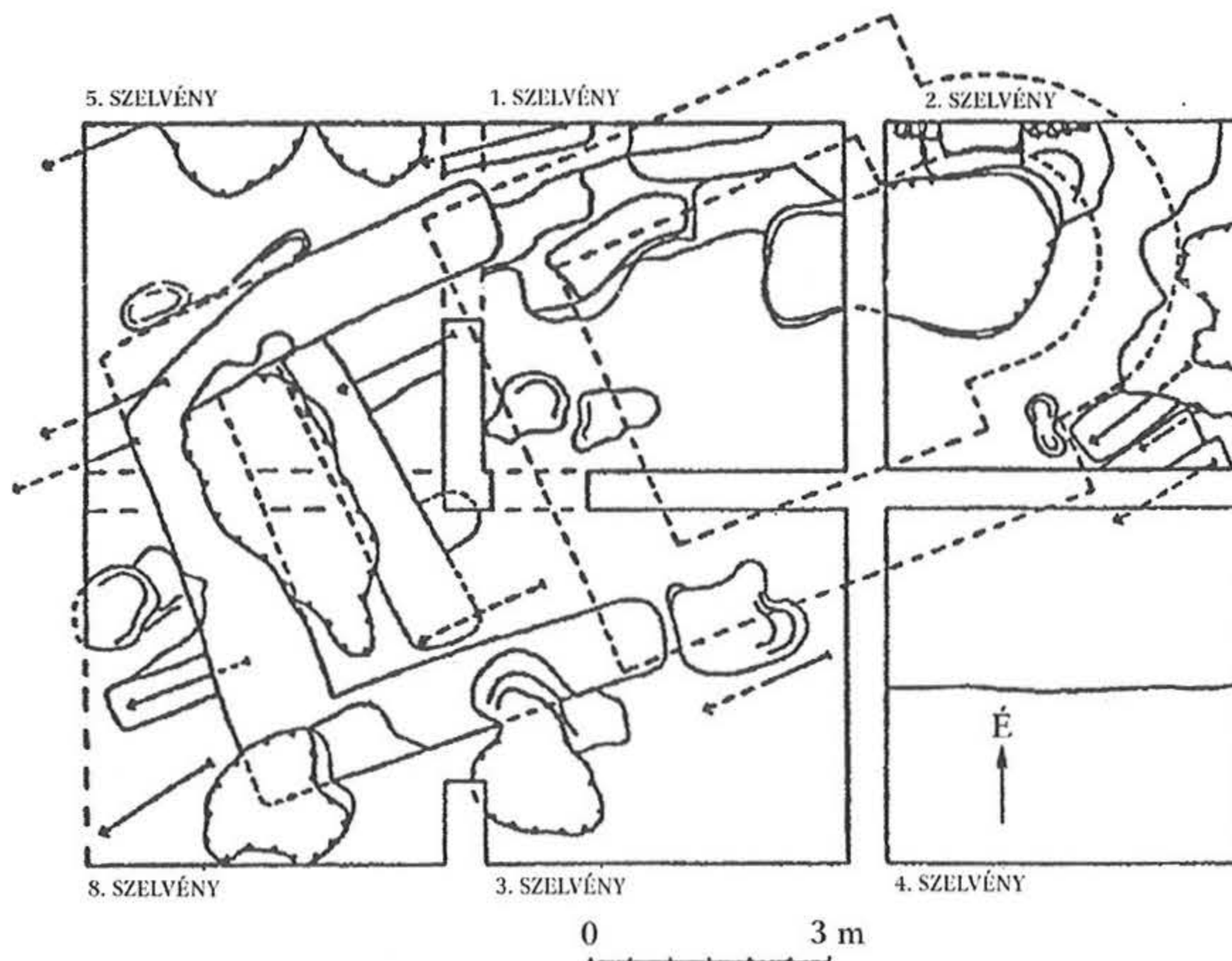
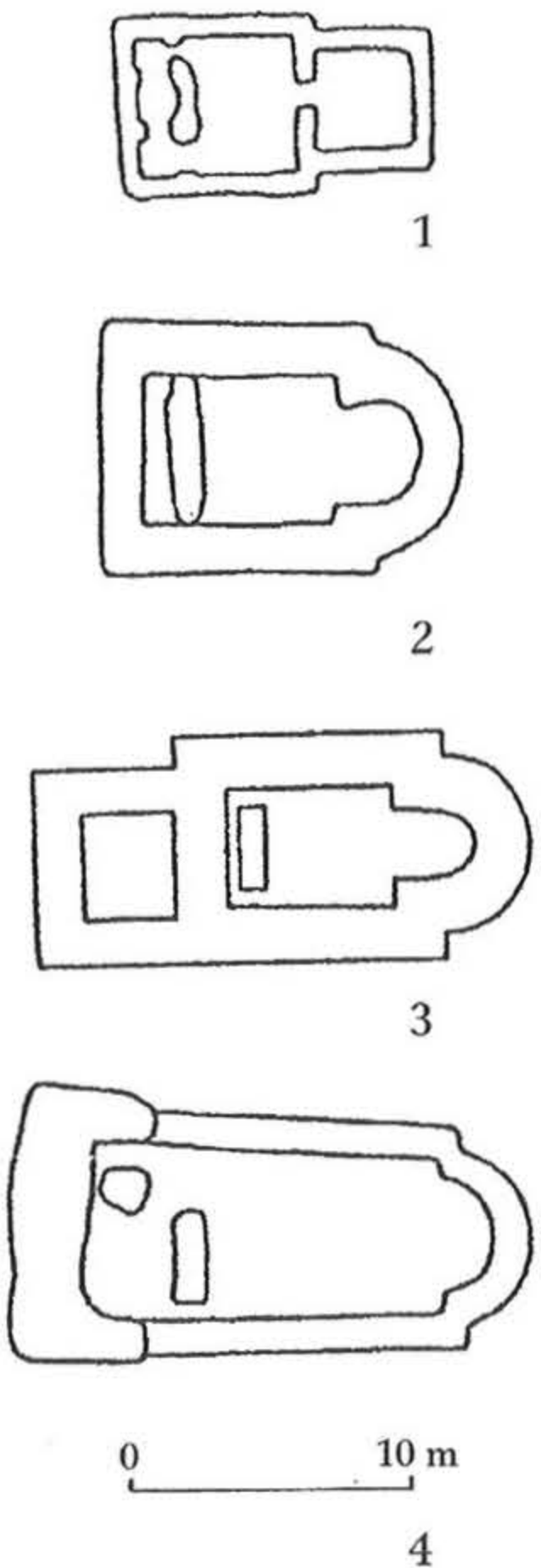
2. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. A feltárt templomhely és környezete. Helyszínrajz, 1999.

Fig. 2: Nagyszénás, Dózsa forest. The plan of the unearthed site of the church and its environs. 1999.

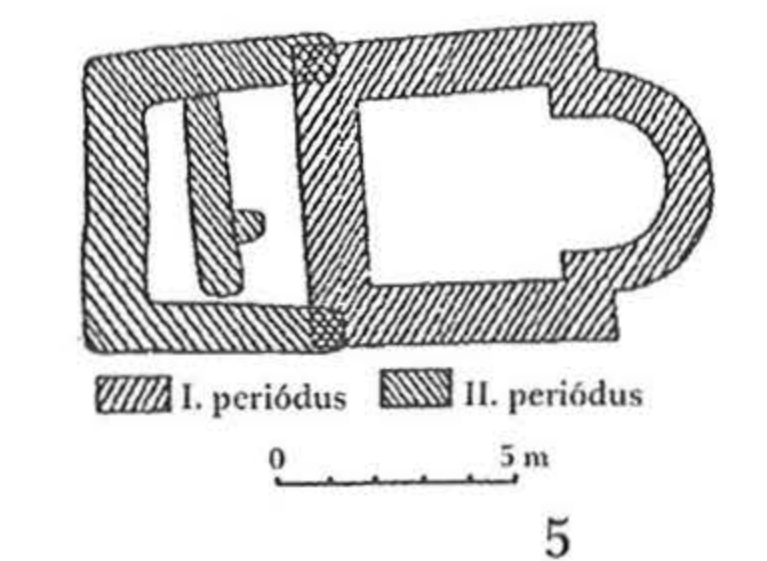
3. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Az ásatás összesítő alaprajza, 1999.

Fig. 3: Nagyszénás, Dózsa forest. Complex plan of the excavations. 1999.

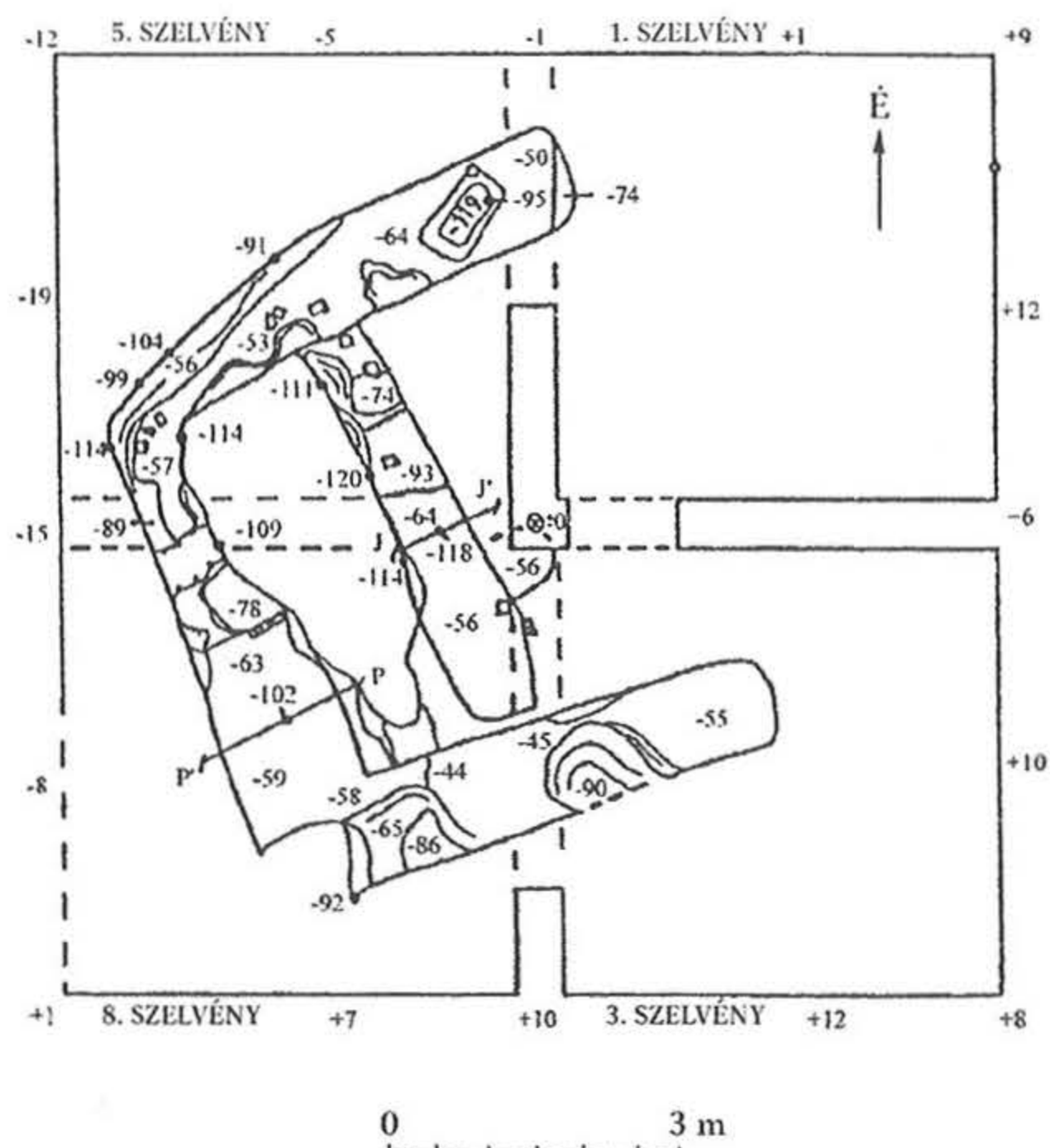
4. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Ásatási alaprajz, 1999. Az 1–5. és 8. szelvény területe a feltárt, kiegészített alapfalakkal és a templom első periódusának kiszerkesztett helyével.

Fig. 4: Nagyszénás, Dózsa forest. Ground plan of the excavation, 1999. The area of cuttings 1–5 and 8 with the unearthed, completed foundation walls and the calculated place of the first period of the church.

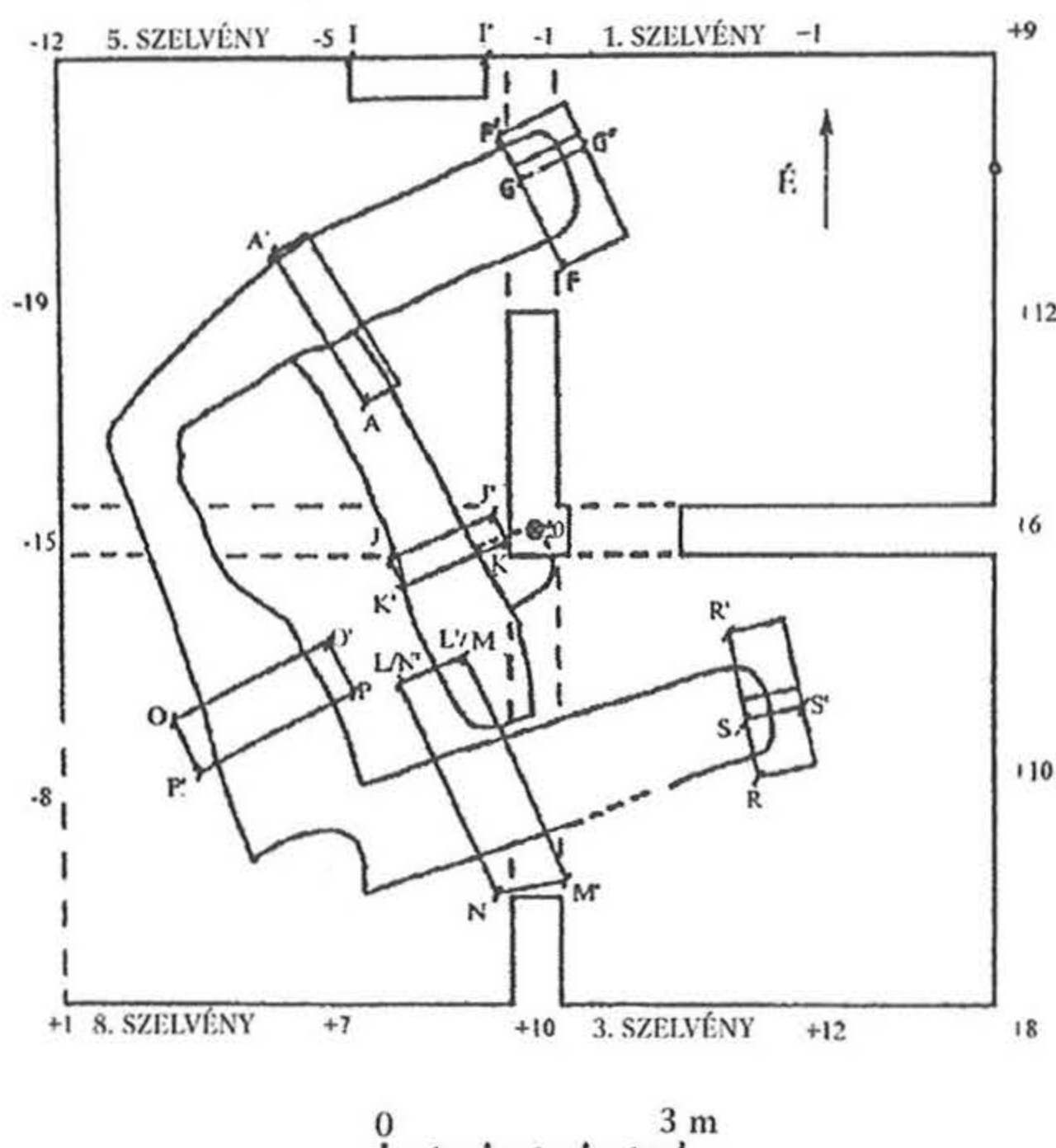
5. kép: Békés megyei középkori falusi templomok karzattartó alapozással. 1: Sarkadkeresztúr 5. lelőhely (Szatmári I., 1995); 2: Kamut 27. lelőhely (Szatmári I., 1991); 3: Kardoskút, Hatablaki kápolna (Méri I., 1955–1957); 4: Örménykút 3. lelőhely (Szatmári I., 1993); 5: Nagyszénás 2. lelőhely (Szatmári I., 1999).

Fig. 5: Medieval village churches in Békés county with the foundation of the choir. 1: Sarkadkeresztúr, site 5 (Szatmári I., 1995); 2: Kamut site 27 (Szatmári I., 1991); 3: Kardoskút, Hatablaki kápolna (Méri I., 1955–1957); 4: Örménykút site 3 (Szatmári I., 1993); 5: Nagyszénás site 2 (Szatmári I., 1999).

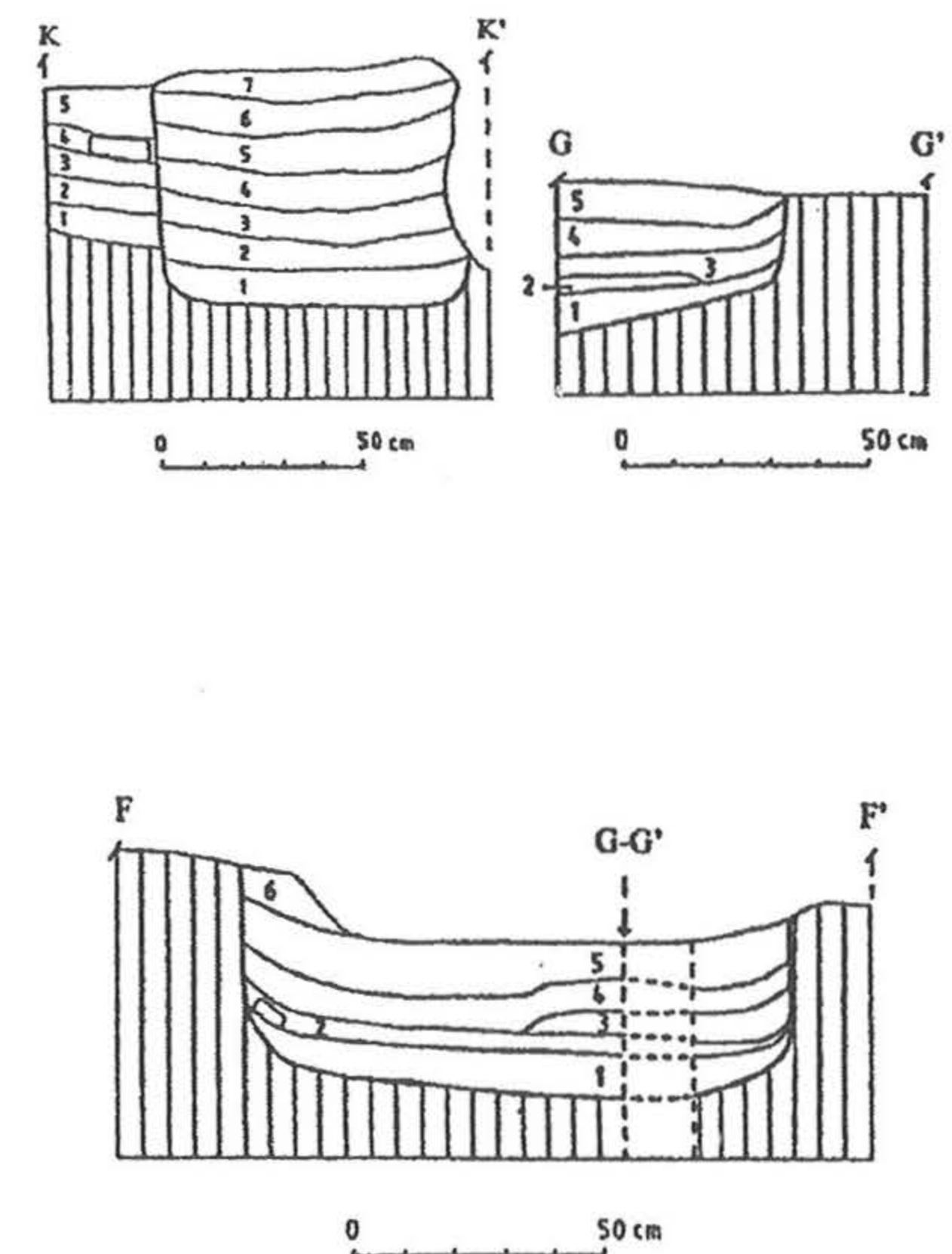
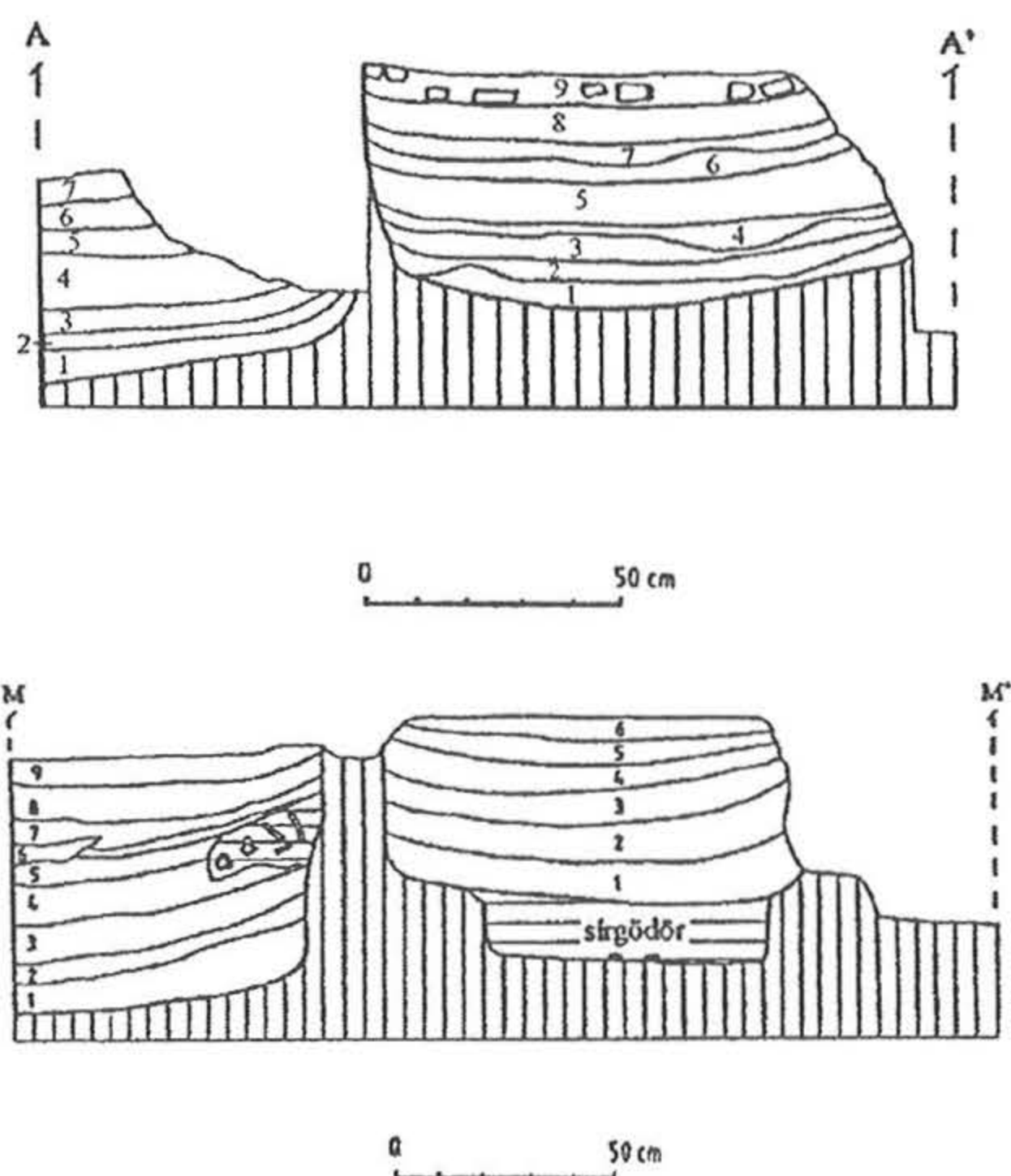
6. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Ásatási alaprajz, 1999. Az 1, 3, 5, 8. szelvény területe a feltárt alapfalakkal és azok mélységadataival.

Fig. 6: Nagyszénás, Dózsa forest. Plan of the excavations, 1999. The area of cuttings 1, 3, 5, 8 with the unearthed foundation walls and their depth data.

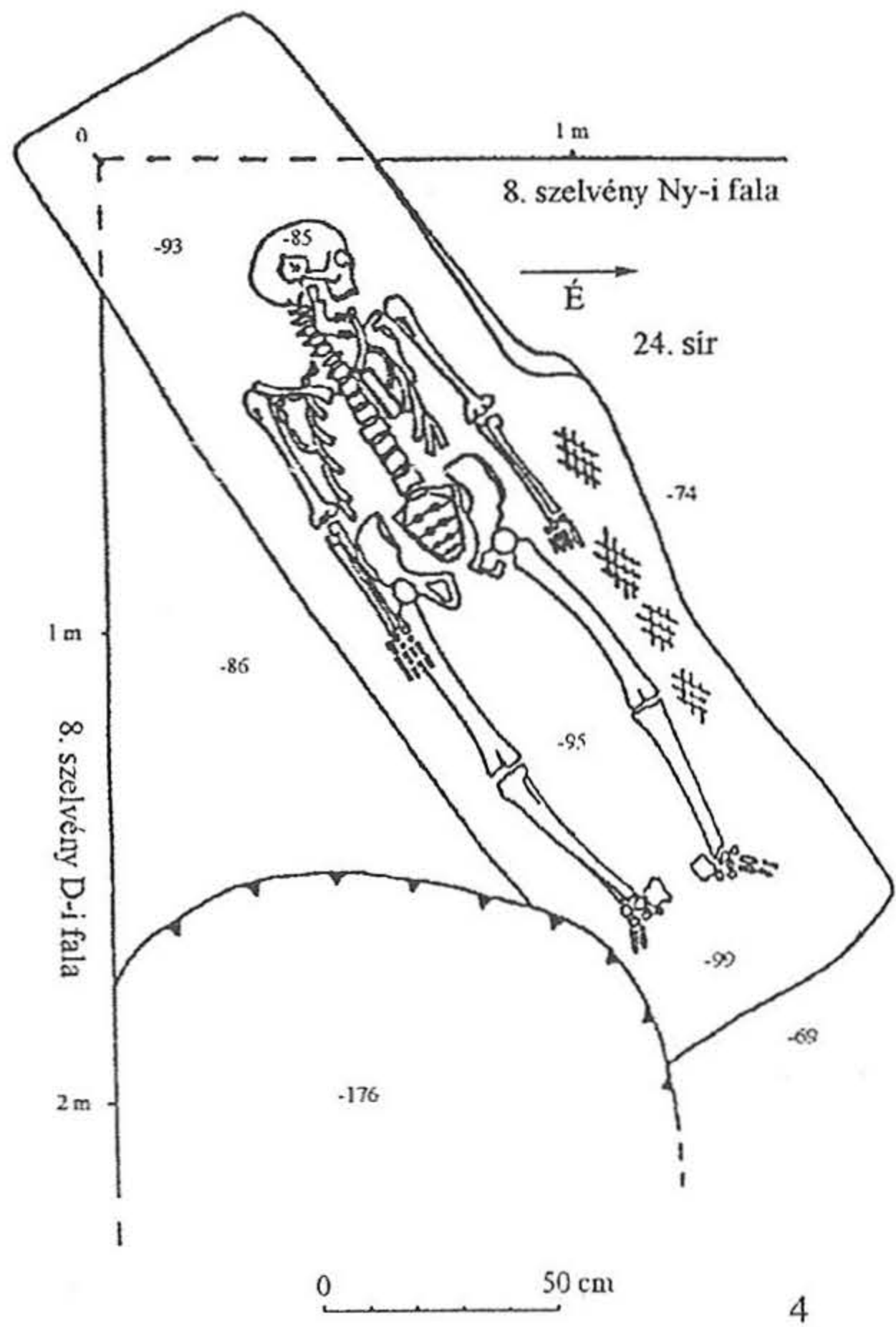
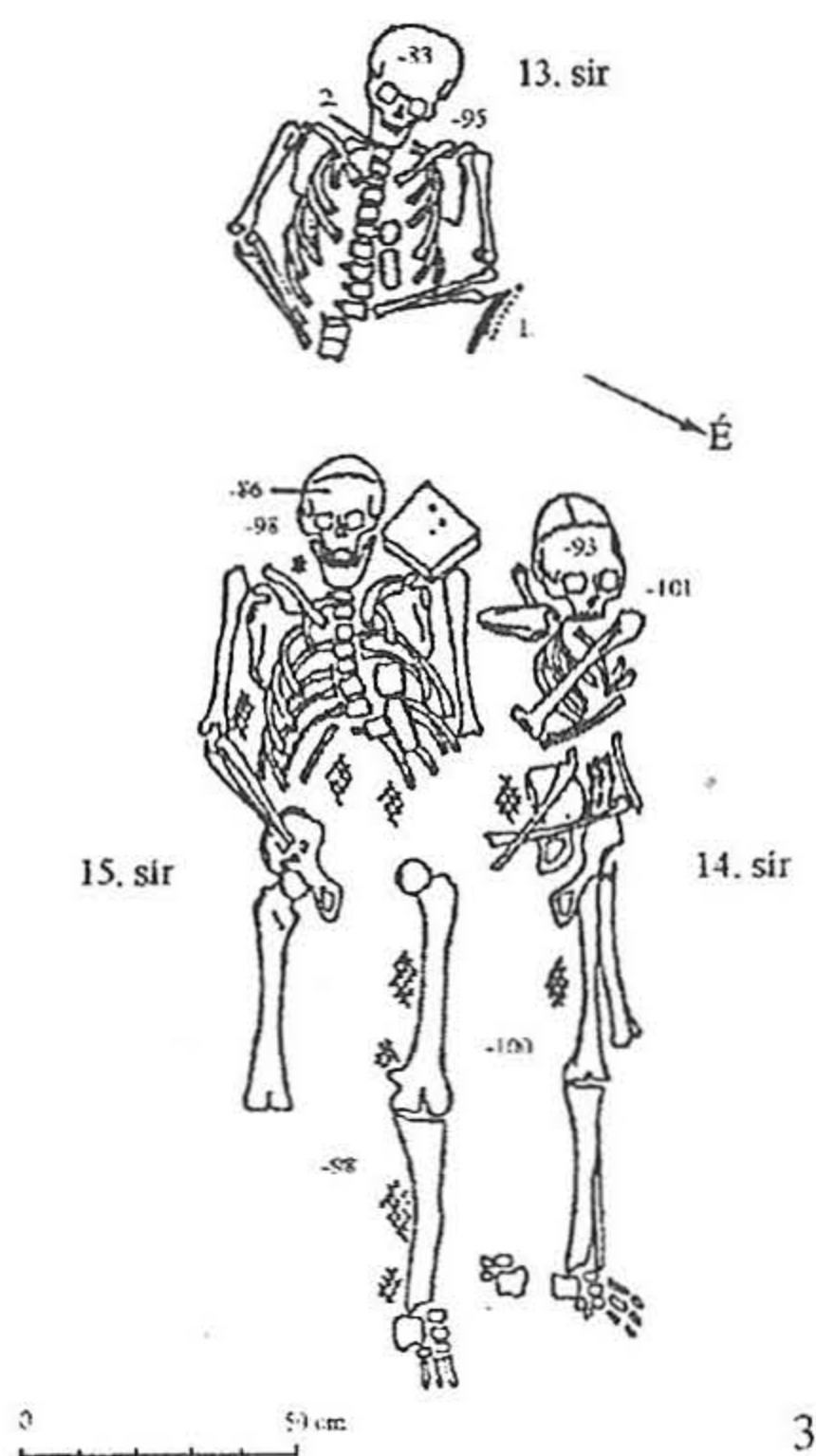
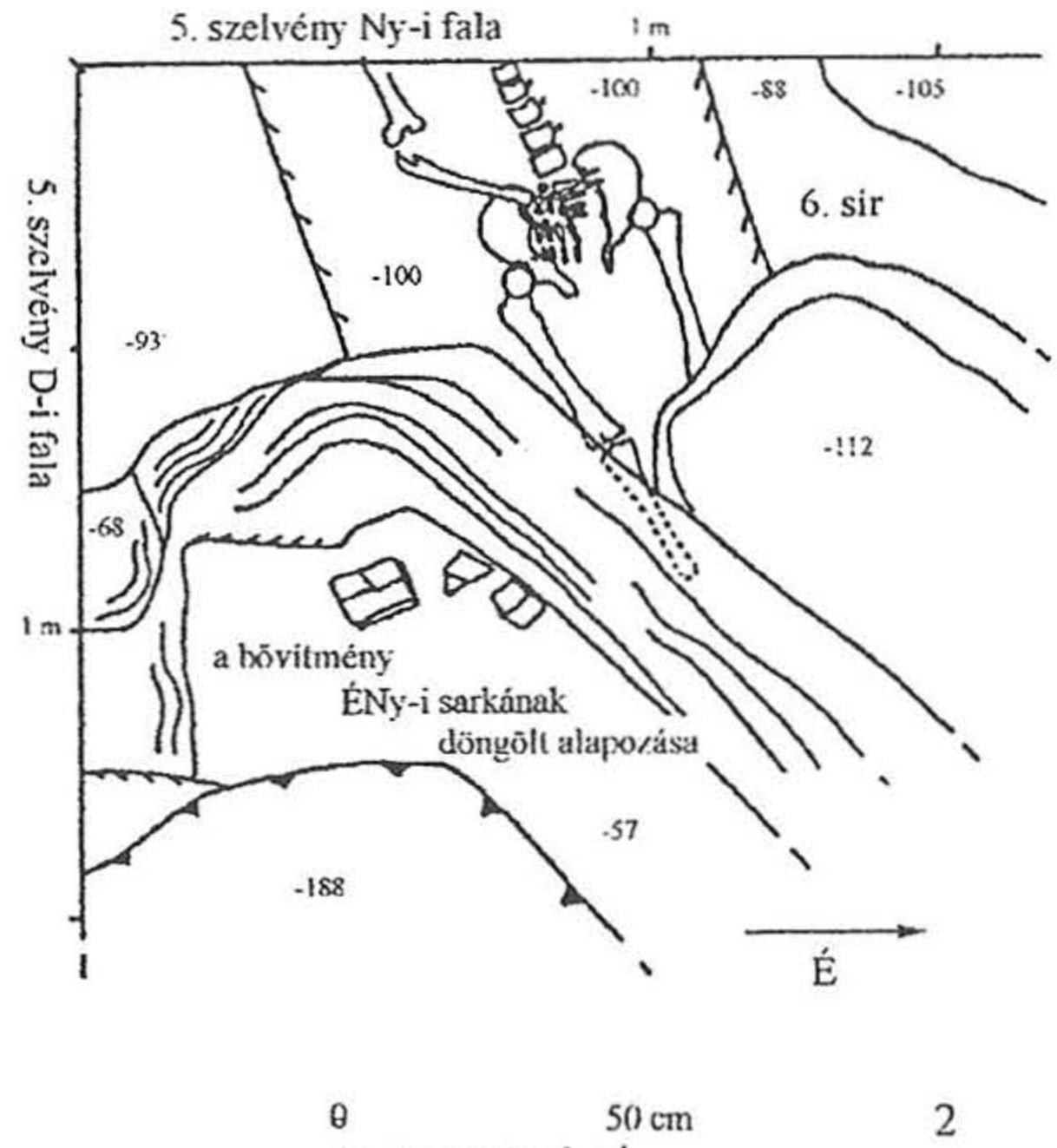
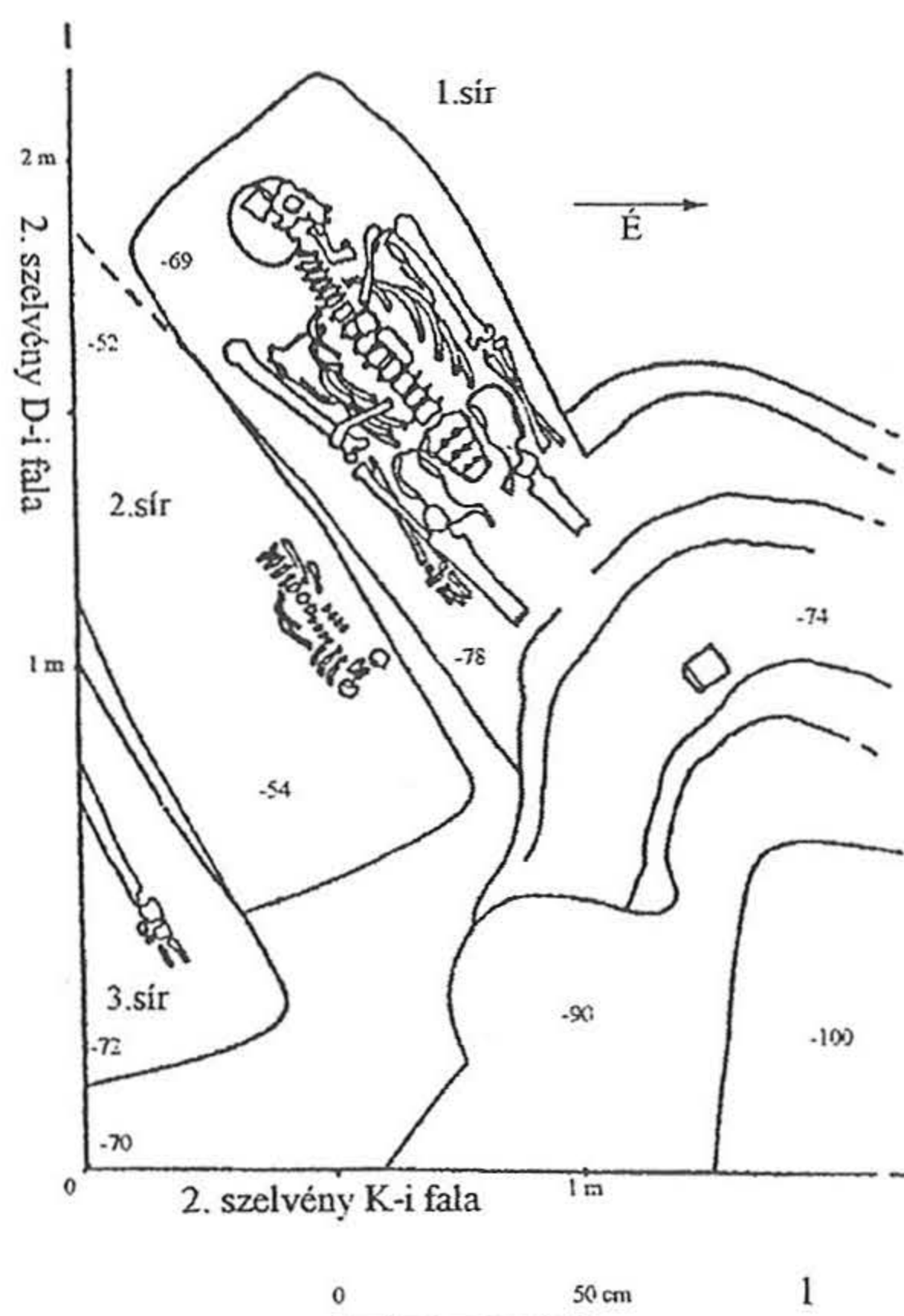
7. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Ásatási alaprajz, 1999. Az 1, 3, 5, 8. szelvény területe a feltárt alapfalakkal és azok metszeteivel.

Fig. 7: Nagyszénás, Dózsa forest. Plan of the excavations, 1999. The area of cuttings 1, 3, 5, and 8 with the unearthed foundation walls and their cross-sections.

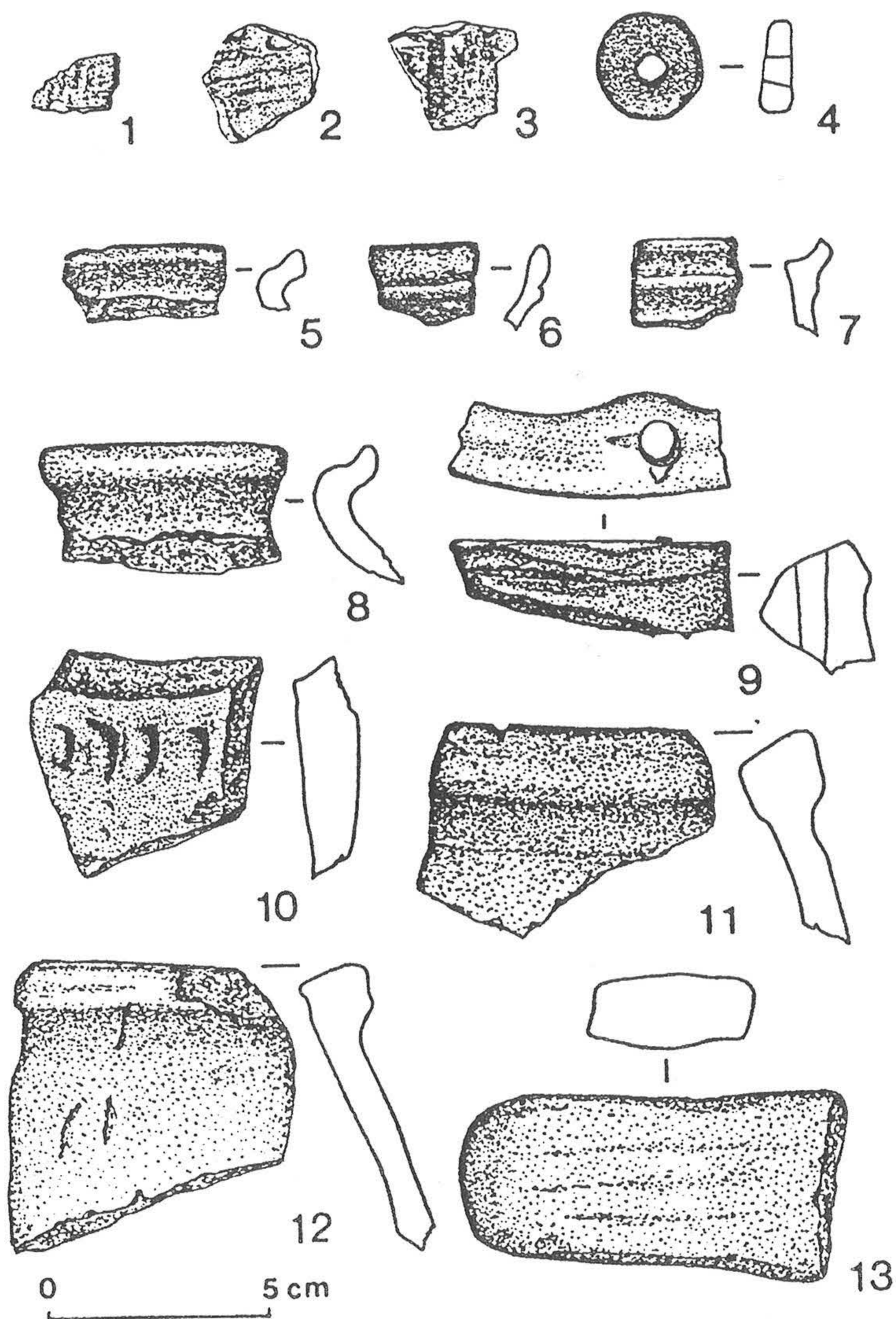
8. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Ásatási metszetek, 1999.

Fig. 8: Nagyszénás, Dózsa forest. Excavation cross-section, 1999.

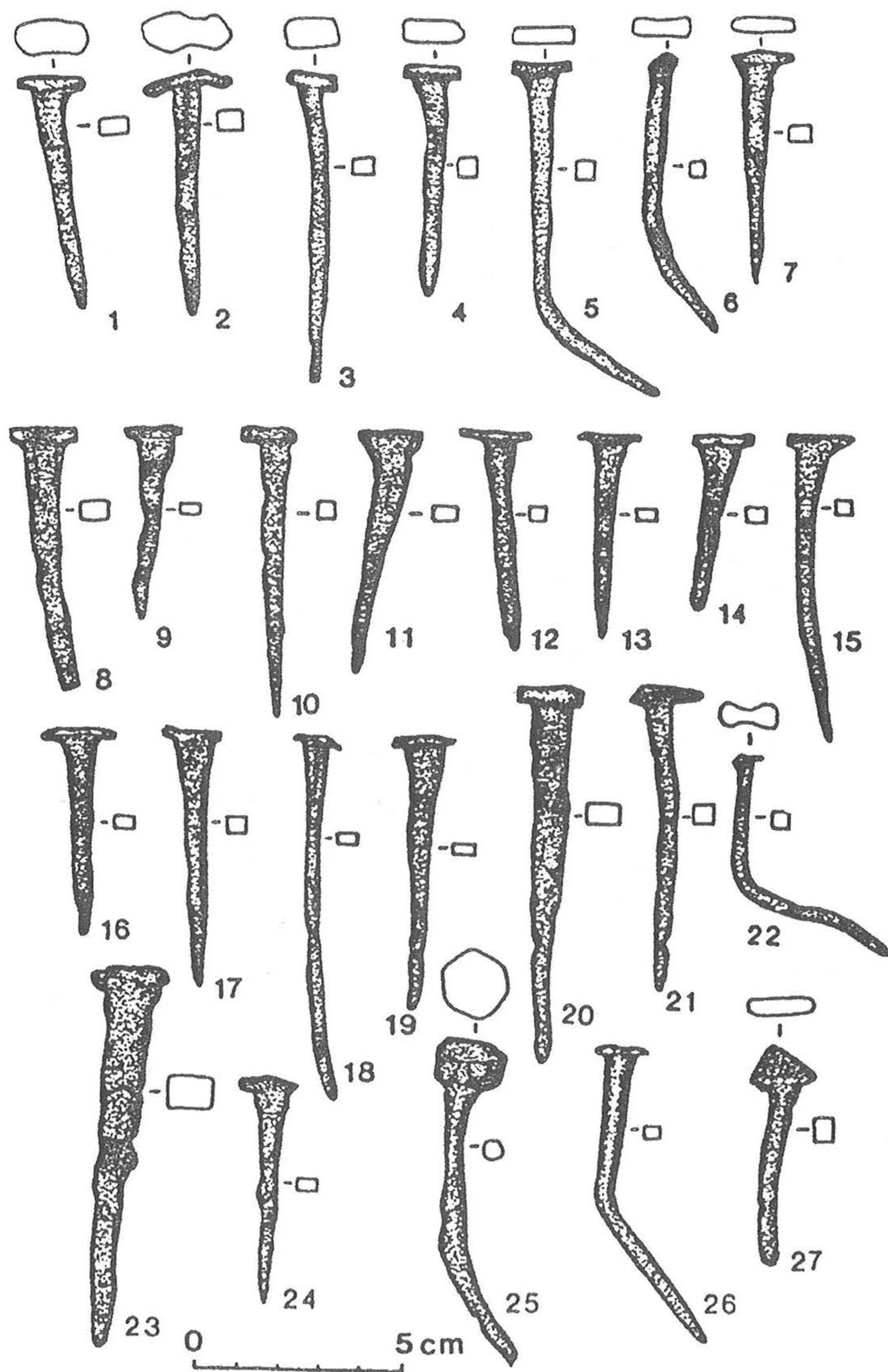
9. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. A feltárt sírok rajzai, 1999. 1: 1-3. sír; 2: 6. sír; 3: 13-15. sír; 4: 24. sír.

Fig. 9: Nagyszénás, Dózsa forest. Drawings of the unearthed graves, 1999. 1: grave no. 1-3; 2: grave no. 6; 3: grave no. 13-15; 4: grave no. 24.

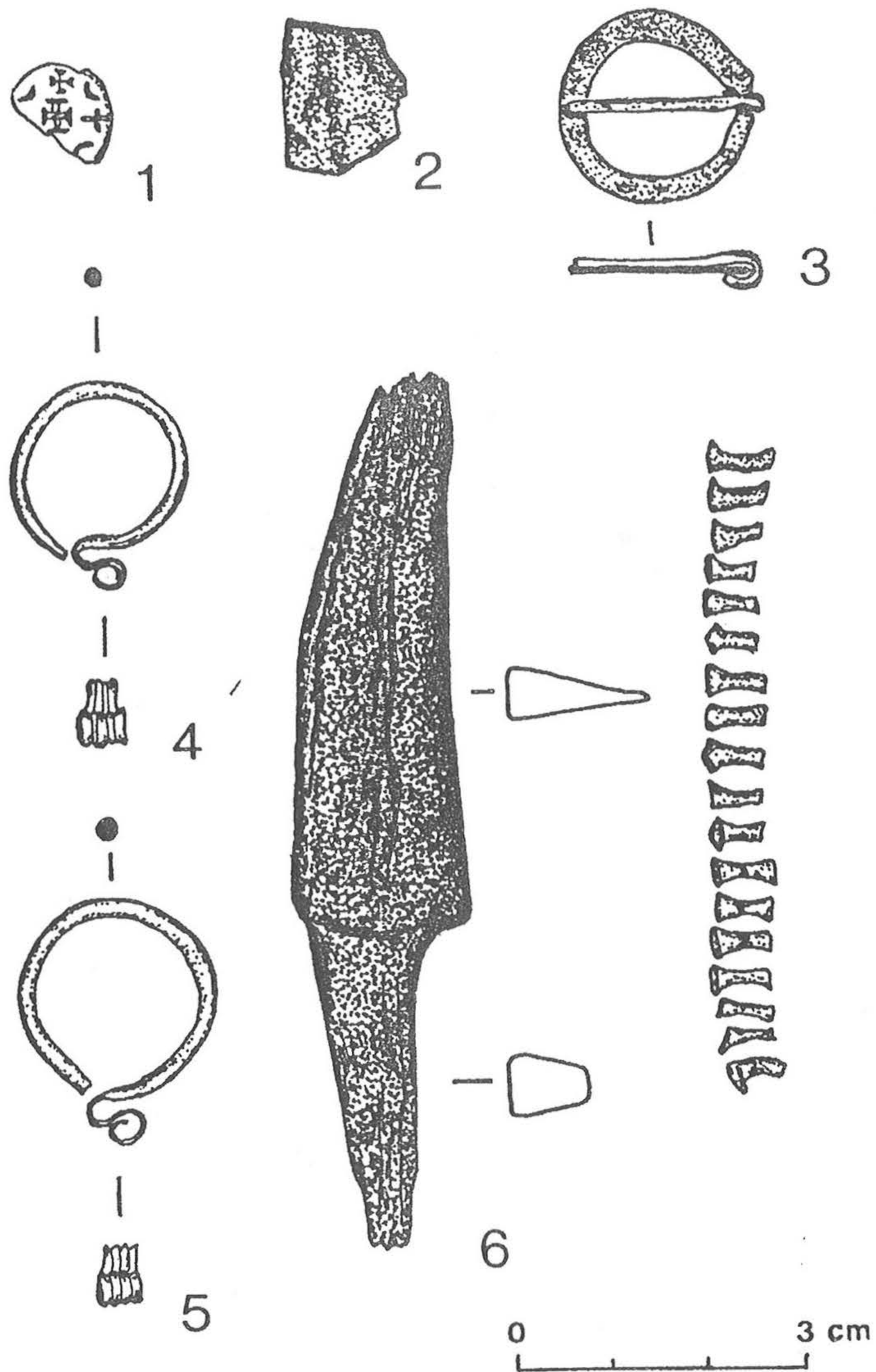
10. kép: Nagyszénás 2. lelőhely, Dózsa-erdő. Leletek a lelőhely területéről (1995, 1999). 1–3: vakolat; 4: orsókarika; 5–8: fazékperem; 9–12: bográcsperem; 13: fenőkő.

Fig. 10: Nagyszénás, site 2, Dózsa forest. Finds from the area of the site (1995-1999). 1–3: plaster; 4: spindle whorl; 5–8: pot rim; 9–12: cauldron rim; 13: whetstone.

11. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. 1-27: Vasszegek az ásatás területéről, 1999.

Fig. 11: Nagyszénás, Dózsa forest. 1-27: Iron nails from the territory of the excavations, 1999.

12. kép: Nagyszénás, Dózsa-erdő. Leletek az ásatás területéről, 1999. 1: érem; 2: bronzlemez; 3: karika-kapocs; 4-5: S végű karika; 6: vaskés, ólomszegecsekkel.

Fig. 12: Nagyszénás, Dózsa forest. Finds from the territory of the excavation, 1999. 1: coin; 2: bronze plaque; 3: ring-clasp; 4-5: S-terminated ring; 6: iron knife with lead rivets.

